

Миляра Саттарова, Сание Саттарова

Къырымтатар тили ве окъув

4

сыныф

1 къысым

Миляра Саттарова, Сание Саттарова

КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИ ВЕ ОКЪУВ

4-нджи сыныф, окъутув къырымтатар тилинде
алып барылгъан умумтасиль мектеплери ичюн дерслик
(2 къысымда)

1-инджи къысым

*Украина тасиль ве илим назирлиги
тарафындан тевсие этильди*

«Букрек» нешрият эви
2021

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 16.01.2021 № 53)*

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

ШАРТЛЫ БЕЛЬГИЛЕР:

- — суаллер ве вазифелер (запитання і завдання)
- — диалог (діалог)
- — иджадий вазифе (творче завдання)
- — лугъат (словник)
- — аталар сёзю (прислів'я)
- — тапмаджа (загадка)
- — къаиде (правило)

Саттарова М.С., Саттарова С.С.

- С21 Кримськотатарська мова та читання: підручник для 4 класу з навчанням кримськотатарською мовою закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах). Частина 1. Чернівці: Букрек, 2021. 112 с.: іл.
ISBN 978-966-997-027-5
ISBN 978-966-997-028-2 (Ч. 1)

УДК 811.512.19(075.3)

Саттарова М.С., Саттарова С.С.

- С21 Къырымтатар тили ве окъув: 4-нджи сыныф, окъутув къырымтатар тилинде алып барылгъан умумтасиль мектеплери ичюн дерслик (2 къысымда). 1 къысым. Черновцы: Букрек нешрият эви, 2021. 112 с.: ресимли.

УДК 811.512.19(075.3)

ISBN 978-966-997-027-5
ISBN 978-966-997-028-2 (Ч. 1)

© Саттарова М.С., Саттарова С.С., 2021
© Хайредінова З. Ш., художник, 2021
© Видавничий дім «Букрек», 2021

Ана тилим — меним тилим

1-мешгъулиет. Ресимге бакъып, суаллерге джевап беринъиз.

1. Ресимде нени коресинъиз?
2. Сыныфта нелер бар? Икяе этинъиз.
3. Оджа не япа?
4. Талелелер не япалар?
5. Тахтада не язылгъан?

Джевапларны дефтеринъизге язынъыз.

2-мешгулиет. Ана тилимиз акъкъында шиирлерден сатырларны окъунъыз.

1

Ана тилини бильсень,
Эм де гузель лаф этсень,
Эр кес айтыр: «Машалла!
Не де гузель бу бала».

2

Къолун котерди
Кичкенечик Урмус:
— Дюнъяда энъ татлы...
Къырымтатар тилимиз!

1. Бу сатырларнынъ муэллифлери Нузет Умеров ве Сейран Усеинов. Къайсы сатырларны Нузет Умеров язды? Шиирнинъ адыны хатырланъыз.
2. Биринджи дёртлюкни дефтеринъизге язынъыз.

3-мешгулиет. Къырымтатар тилинде селямлашув ве сагълыкълашув сёзлерини ве ибарелерни хатырланъыз ве дефтеринъизге язынъыз.

4-мешгулиет. Аталар сёзлерини окъунъыз. Олар не акъкъында?

- Яхшы адам сёзюнден белли олур.
- Яхшы адам яман сёз айтмаз.
- Яхшы сёз унутылыр, яман сёз унутылмаз.
- Яхшы сёз балдан татлы.

1. Къайсы аталар сёзлеринде **яхшы** сёзюнинъ антоними бар? Антонимлер бу насыл сёзлер? Хатырланъыз ве бир къач мисаль кетиринъиз.
2. Аталар сёзлерини дефтеринъизге язынъыз ве эзберленъиз.

5-мешгъулиет. Яз татилини насыл кечиргенинъиз акъкъында икяе уйдурып язынъыз. Икяени бойле джумленен башланъыз: **«Мен яз татилинде пек яхшы раатландым...»**.

- муэллиф — автор
- дёртлюк — чотиривірш
- хатырламакъ — пам'ятати, згадати
- икяе — розповідь

Окъув

Черкез Али

Шанлы ёлгъа

Китабынъны алдынъ къолгъа,
Эй, севимли эвлядым,
Мектебинъе, шанлы ёлгъа
Бугунъ сени ёлладым.

Окъуп илим оджагъында
Юксеклерге чыкъарсынъ,
Бу улькемнинъ багъырында
Бир гуль олып ачарсынъ.

Омюримнинъ чечегисинъ,
Окъу, эвлят, окъу сен.
Окъув иле оседжексинъ
Ана юртта къокъуп сен.

Ватаныма шан ве шурет!
Сени севип беслейим,
Сенден сайгъы, сенден урьмет,
Къараманлыкъ беклейим.

1. Шиирде муэллиф кимге мураджаат эте?
2. Шаир окъувнынъ эмиетини насыл сёз ве ибарелернен ифаделей? Шиирден тапып окъунъыз.
3. Шиирни эзберленъиз.

Мектеп корьмек — инсан ичюн девлеттир.

4. Аталар сёзюнинъ манасыны анълатынъыз. **Девлет** сёзюне манаджа якъын сёз тапынъыз.

- шанлы — славний, доблесний
- къараманлыкъ — героїзм
- ибаре — вираз, фраза
- улькемнинъ багъырында — *за текстом*: в обіймах моєї країни

Къырымтатар тили

3-юнджи СЫНЫФТА КЕЧИЛЬГЕНЛЕРНИ ТЕКРАРЛАВ

Нутукъ. Нутукъ чешитлери

6-мешгъулиет. Суаллерге джевап беринъиз.

1. Инсан не вакъыт нутукънен файдалана?
2. Нутукънынъ насыл чешитлери бар?
3. Агъзавий ве язма нутукъ неден ибарет ола?
4. «Агъзавий» сёзю насыл сёзден келип чыкъкъан?
5. Агъзавий нутукъ бу насыл нутукътыр?
6. Язма нутукъ бу насыл нутукътыр?

Сиз суаллерге джевап бергенде насыл нутукънен файдаландынъыз?

7-мешгулиет. Тиль ве нутукъ акъкъында джумлелерни окъунъыз.

1. Тиль — миллетнинъ рухий байлыгыны, тарихыны, яшайышыны, дуйгъуларыны, ишанчыны акс эткен энъ кыйметли хазинедир.

2. Яхшы, догъру нутукъкъа иришмек ичюн чокъ вакъыт буюклерни дикъкъатнен динълеп, акъылда тутып, эслеп, окъуп огренмек керек.

1. Сиз джумлелерде айтылган фикирлернен разысынъызмы? Аньлатынъыз.
2. Биринджи джумлени дефтеринъызге кочюрип язынъыз.

8-мешгулиет. Тиль ве нутукъ акъкъында аталар сёзлерини окъунъыз. Маналарыны аньлатмагъа тырышынъыз.

1. Тиль — акъыл теразеси.
2. Тиль — юрекнинъ анахтары.
3. Яхшы сёз кульдюре, яман сёз куйдюре.
4. Эр сёз ериндже айтылыр.
5. Эки динъле, бир сёйле.

Бегенген эки аталар сёзюни акъылда тутып, дефтеринъызге язынъыз. Сонъра язганынъызны тешкеринъыз.

9-мешгъулиет. Шиирни ифадели окъунъыз.

Чокъ тиллерни огренинъыз,
Тильде — буюк кучь.
Ана тильге урьметинъыз
Эксильмесин ич.

«Буюрынъыз! Сагъ олунъыз!» —
Айтамыз бизлер.
«Козъайдын! Айдын да олунъыз!»
Не гузель сёзлер!

Л. Дерменджи

1. Не ичюн чокъ тиллерни огренмек керек? Музакере этинъыз ве фикирлеринъизнен пайлашынъыз.
2. Муэллиф балаларны неге чагъыра? Шиирге эсасла-нып, джевапларны айтынъыз.
3. Экинджи дёртлюкте берильген незакетли сёзлерни не вакъыт айтамыз? Анълатмагъа тырышынъыз.

10-мешгъулиет. Шиир парчасыны окъунъыз.

Догъгъан еринъ Къырым сенинъ,
Эр тильнинъ бар догъгъан ери.
Догъгъан еринъ киби дюльбер,
Аджайипсинъ, ана тили.

И. Асанин

1. Биринджи джумледе не акъкъында айтыла?
2. Экинджи джумледе ана тили акъкъында не айтыла?
3. Бу сатырларны ким язды? Шаирнинъ адыны ве сой-адыны дефтеринъызге язынъыз.
4. Шиирни эзберлеп, акъылда тутунъыз ве дефтери-нъызге язынъыз.

- миллет — нація
- рухий байлыкъ — духовне багатство
- тарих — історія
- ишанч — віра
- хазине — 1) скарбница, 2) скарб

Риза Халид

Кузь

Алтын сач кузь кельди —
Табиат йырджысы.
Боя бар элинде,
Эм шевкълы фырчысы.

Къанатлар керди о
Ормангъа, дагъларгъа.
Янъы ренк берди о
Багъча ве багъларгъа.

Фырчыны тёпеден
Ойле бир узата, —
Ёрулув бильмеден
Этрафны йырлата.

Даллардан далларгъа,
Теректен терекке
Токътамай уча о
Энь эрек эрекке.

Сонъ энип, йылгъалар
Боюнда адымлай,
Эменлер яналар
Санарсынъ чыракъдай.

Не гузель рессамсынъ,
Эр боянъ пек дюльбер...
Алевли фырчыня
Эшкъ олсун, эй, чебер!

1. Шиирни ифадели окъумагъа тырышынъыз.
2. Муэллиф кузьни кимнен къыяслай? Бу фикир шиирнинъ къайсы сатырларында акс олуна? Тапынъыз ве окъунъыз.
3. **Ренк, эрек, йылгъа** сёзлерине манадаш сёзлерни тапып, дефтеринъизге язынъыз.

- шевкълы фырчысы — захопливий пензлик
- керди — розтягла (крила)
- ёрулув — втома
- эрек — далеко
- йылгъалар — ущелини
- чебер — вмiлий, вправний, майстерний

Къырымтатар тили

Къонушма медениети

11-мешгъулиет. Окъунъыз.

Селям алейкум! Мераба! Тешеккюр этем!
Сагъ олунъыз. Хайырлы геджелер! Афу этинъиз.
Огъурлы ёллар! Корюшкендже! Багъышланъыз.
Сагълыкънен барынъыз! Хайырлы сабалар!

1. Бу незакетли сёз ве ибарелерни не вакыт кюлланымыз? Бу сёзлерни кучю неде? Аньлатыныз.
2. Сёзлерни бойле тертипте язып алыныз:
Селямлашув сёзлери:
Саглыкылашув сёзлери:
Баггышлав сёзлери:
Миннетдарлык сёзлери:

12-мешгулиет. Ресимлерге бакыныз. Мевзуларыны тайинленыз.

1. Истеген ресим боюнджа метин тизиныз. Метинде диалог олсун. Метинни саналаштырмагъа азырланыныз.
2. Сиз диалогынызда 11-мешгулиеттен кыйсы сёзлерни кюлландыныз?

13-мешгъулиет. «Тылсымлы юзюк» масалындан парчаны окъунъыз.

— Селям алейкум, къартбаба. Акъшам шерифлеринъиз хайырлы олсун, — дей де, къартбабанынъ янына барып, къолуны опе.

— Хош кельдинъ, къызым. Кельгенинъ не гузель олды, хасталандым, алым ёкъ. Гедже, бу къаранлыкъ дагънынъ ичинде не ичюн юресинъ?

Айшечик башына кельген алны Хызыр-дедеге айта.

— Ойле олса, къал мында, меним къызым олурсынъ.

1. Бу парчада насыл незакетли сёз ве ибарелер бар? Тапып айтынъыз.
2. Незакетли сёз ве ибарелер олгъан джумлелерни дефтеринъизге язып алынъыз.

14-мешгъулиет. «*Мектеп ашханесинде*» мевзусында диалог уйдурынъыз. Диалогда **селям алейкум, лютфен, сагъ олуныз, аш татлы олсун** киби незакетли сёз ве ибарелерни къулланынъыз.

15-мешгъулиет. «*Яхшы сёз балдан татлы*» мевзусында метин уйдурып язынъыз. Бу иншаны сыныфта такъдим этмеге азырланынъыз. Дерсте энъ яхшы язылгъан иншаны къайд этинъиз.

- незакетли сёз — ввiчливe слово
- незакетли ибаре — ввiчливий вираз
- тешеккюр этем — дякую
- афу этинъиз — пробачте
- миннетдарлыкъ — подяка
- такъдим этмек — представляти

Наджие Аметова

Шемсие

Язнынъ сонъки кунълери эди. Ава чырайыны сытып башлады. «Чокъ беклетмеден, ягъмурлар да ягъып башлайджакъ, — деп раатсызланды къартбаба. — Баре, торуным Дилярачыкъкъа бир шемсие багъышлайым». Къартбаба бир къач куньден сонъ Дилярагъа шемсие кетирди. Къызчыкъ пек къуванды.

— Сагъ олунъыз, къартбаба, — деди ве, шемсиени къартбабасынынъ къолундан алып, айландырып бакъты. Шемсиенинъ устюндеки къырмызы, сары, ешилъ, мавы, гульгюли ренкли ёлакъларны пек бегенди. Бу ёлакълар кок къушагъыны анъдыра эдилер.

Диляра шу куньден башлап, кузьнинъ келювини сабырсызлыкънен бекледи. Эр кунь саба, юкъудан турар-турмаз пенджеренден кокке бакъа ве: «Кузь тездже кельсе де, ягъмур ягъа къойса да», — деп тюшюне эди. Ниает, орталыкъ

къаранлыкъланды, аваны булут сарды, ири-ири ягъмур тамчылары тюшип башладылар. Диляра чантасыны къолуна алып, мектепке кетмеге азырланды. Бир къолуна чантасыны, дигерине шемсиени алып, алель-аджеле азбаргъа чыкъты ве севине-севине шемсиени ачты. Къызчыкъ мектепке кельгенде, устю къуру, гонъю хош эди. Диляранынь достлары шемсиени бегендилер: «Къартбабанъ санъа не де дюльбер шемсие алгъан», — дедилер. Диляра шемсиени къызгъанмады, корьмек истегенлерге берди. Талелелер шемсиени ачып, невбетнен онынь астында юрьдилер. Кузьнинъ ильк ягъмуры оларны шенълэндирди.

Эртеси куню ель эсмеге башлады. Ель кеткен сайын кучьленди. Кок юзюндеки булутларны даркъатты, ягъмур токътады. Ер юзюне кузь кунешининъ хош нурлары сачылды. Диляра чантасынен берабер шемсиени де алып, мектепке азырланды. Оны корьген къартбабасы:

— Шемсиени эвде къалдырып кет, къызым, бугунъ ава ачыкъ, — деди.

— Алайым да, къартбаба! Бельки ягъмур ягъар, сыланырым, — деди Диляра.

Къартбаба торуны шемсиени пек бегенгенини де, ягъмурны сабырсызлыкънен беклегенини де биле эди. О себептен Диляраны ынджытаджагъы кельмеди:

— Шемсиени ягъмур ягъгъанда ач, ягъмагъанда ачма, ель алып кетер, — деп тенбиледи.

Диляра ёлгъа чыкъкъан сонъ, къартбабасынынъ огютини унутты, авеснен шемсиени ачты. Ель шемсиени де сол тарафкъа, де сагъ тарафкъа, де тёпеге чеккелей башлады. Къызчыкъ оны къавий тутса да, баш этип оламады. Ель сёз динълемеген къызчыкъны джезаламакъ истеген

киби, шемсиени учурып алып кетти. Шемсие юк-сек терекнинъ пытагъына илишти. Диляра шемсиени аладжакъ олып чокъ чекишти, амма эли етмеди. Сонъ насылдыр тола парчасы тапып, аякълары астына къойды ве зар-зорнен шемсиенинъ сапындан тутып, мукъайтлыкънен ашагъы чекти. Пытакълар майыштылар, амма шемсиени йибермедилер. Сабыры биткен Диляра, ахыр-сонъу, шемсиени бар къуветинен чекти, о ашагъы энди, лякин йыртылгъан ве сынгъан эди. Диляра пек кедерленди. Кузьни насыл эеджаннен беклеген эди, бакъ, шимди шемсиесиз къалды, бу алны къартбабасы бильсе, не дейджек? Диляра тюшюне-тюшюне шемсиени буклеп, чантасына къойды. Мектептен къайткъан сонъ, шемсиенинъ къырылгъаныны къартбабасына косътермеди, сакълады. Къызчыкъ шемсиенинъ къырылгъаныны къартбабасына дуйдурмагъа истемей эди.

Арадан бир къач кунъ даа кечти. Бир дефа Диляра дерсте отура эди. Ава кене бунарланды. Баш устюнде текрар булутлар пейда олдылар. Къызчыкъ тосат-тосат пенджеренен тышкъа бакъты. Булутларны корьгиненен, къасеветке далды. «Баре, ягъмур ягъмаса эди! Ягъмур ягъмаса эди!» — деп аджизленди.

Дерстен чыкъкъанда, сийрек-сепелек тюшмекте олгъан тамчылар бираздан сонъ кучлю ягъмур олып, шувулдап ягъмагъа башладылар.

Диляра эвге тездже кельмек ичюн чапты, лякин етиштирип оламады. Яры ёлда экенде, устю-башы шыр-сув олды. Къызчыкъ, эп бир сыландым деген тюшюндже иле, адымларыны явашлатты. Эвге якъын къалгъанда, къартбабасы Диляранынь шемсиесиз келеяткъаныны эследи. Оны къаршылап ёлгъа чыкъты. Диляра къартбабасынынь элиндеки ири, къара шемсиенинь астына сокъулды. Къызчыкънынь козьлеринден яшлар ийип чыкътылар. Диляра къартбабасынынь сёзюни динълемегени ичюн пешман эте эди.

1. Къартбаба торунына не кетирди?
2. Диляранынь достлары шемсиени корип, не дедилер?
3. Къартбабасы къызчыкъкъа нени тенбиледи?
4. Ель шемсиени не япты? О насыл алда эди?
5. Диляра неге пешман эте эди?

Метинни парчаларгъа болюнъиз. Эр бир парчагъа серлева къоюнъиз. План тизип, дефтеринъизге язынъыз.

Буюкнинъ сѣзюни тутмасанъ, буюк ёлгъа чыкъамазсынъ.

Сонъки пешман башкъа душман.

Аталар сѣзлерининъ къайсы бири икяенинъ эсас фикрини ифаделей?

- шемсие — парасолька
- огют — повчання
- майышмакъ — гнутися
- бунарланмакъ — паморочитися, покриватися пеленою
- бир дефа — одного разу
- эслемек — помічати
- пешман этмек — шкодувати

Къырымтатар тили

Созукъ ве тутукъ сеслер

16-мешгъулиет. Окъунъыз. Хатырланъыз ве джумлелерни девам этинъыз.

Сеслер эки тюрлю ола:

Созукъ сеслерни айткъанда ава агъызымыздан

Тутукъ сеслерни айткъанда ава агъызымызда

Созукълар къалын ве Олар даа дудакълы ве

Тутукълар янъгъыравукъ ве

17-мешгъулиет. Берильген сёзлерде нокъталар ерине тюшип кългъан созукъны тапып язынъыз.

Кунъдел...к, къ...лем, ягъм...р, т...рна, ши...р, урым...т, т...герек, дж...двель, дж...вап, козыл...к, дж...виз, д...нъледи, тюш...ндим, сыныфд...ш.

Индже созукъларнынъ астыны сызынъыз.

18-мешгъулиет. Метинни окъунъыз. Бу парча къл-сы масалдан алынгъаныны хатырланъыз.

Кунълер кечти, кузь кельди. Ормандаки япракълар сарардылар. Рузгяр оларны къопарып ала да, тавада савура эди. Сувукълар башланды, кок юзюни булутлар къаплады. Дивар устюндеки къаргъа, пек яман ушюгенинден, къарылдап башлады. Заваллы папийчикнинъ вазиети агъырлашты.

Г. К. Андерсен

Дефтеринъизге кочюрп язынъыз. Сёзлерде дудакълы созукъларнынъ астыны сызынъыз. Дудакълы созукъларны теляффуз эткенде, дудакъларымызнен не ола? Анълатынъыз.

19-мешгъулиет. Тапмаджаларны окъунъыз. Джевапларыны тапынъыз.

1. Ер астында къырмызы бардакъ.
2. Узундыр бою, ешилъдир сою, Акътыр къаны, сувдыр джаны.

1. Тапмаджаларны дефтеринъизге язынъыз. Янъгыравукъ тутукъларнынъ астыны сызынъыз.
2. Джеваплары олгъан сёзлернинъ схемаларыны япынъыз.

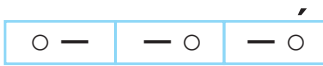

20-мешгъулиет. Джумлелерни окъунъыз.

1. Мен халкъ масалларыны авесликнен окъуйым. 2. Талелелер чиркин адетлерден узакъ олмалы. 3. Спортнен огърашкъан адамлар чыдамлы олалар. 4. Маалемизнинъ сонъунда юк-сек чам тереклеринен орътюли орман бар.

1. Дефтеринъизге язынъыз. Сагъыр созукъларнынъ астыны сызынъыз.
2. Берильген схемаларгъа келишкен сёзлерни тапынъыз.

Окъув

Эльмаз Бахшыш

Кузь ягъмуры

Кокнинъ юзю морлана,
Булутлары торлана.
Ягъмур олып тёпеден
Тамлай, гольге топлана.

Кузь япракълары уча,
Алемнен сагълыкълашып.
Санки, ягъмурдан къача,
Гонъюльге эфкъяр къошып.

Тамчылар тынмай тама,
Гольде тёшей хайтарма.
Бизге эте темаша,
Сен козет де, мугъайма!

Япракълар уча

Кузьде япракълар уча,
Тёпеде авеленип.
Сарылар къайда къача,
Шытыр-шытыр шеньленип?

— Серин ельнен берабер
Авада курешелер.
Ойнашып, къатмер-къатмер
Топракъкъа ерлешелер.

1. Эльмаз Бахшышнынъ шиирлерини окъуп, кыясла-
нъыз. Кузь аляметлери акъкъында икяе этинъыз.
2. Бегенген шиирни эзберленъыз.

- морлана — ставати фиолетовим, ліловим
- торлана — *за текстом*: темнішае
- тамлай — капае
- эфкяр — туга, журба
- мугъайма — *за текстом*: не засмучуйся
- темаша — видовище

Созукъ ве тутукъ сеслер (девамь)

21-мешгъулиет. Сёзлерни окъунъыз.

Ёргъан, тёпе, чель, ёлдаш, юзюм, ёнгъа, яра, яраша, тюзлюк, елькен, юваш, кестане, ешилъ.

1. **Е, ё, ю, я** арифлери сёзлерде къач сесни бильдирелер? Не вакъыт бу арифлер эки сесни бильдирелер?
2. **Ёргъан, юзюм** сёзлерининъ схемаларыны япынъыз. Бу сёзлернен джумлелер уйдурып язынъыз.

22-мешгъулиет. Джумлелерни окъунъыз.

1. Ёлджу къая янында раатланмакъ ичюн отурды. 2. Юсуф манъа селям ёллады. 3. Бизим сыныфымызда артта къалгъанлар ёкъ. 4. Шимди мен дёртюджи сыныфта окъуйым.

Е, ё, ю, я арифлери олгъан сёзлерни язып алынъыз. Бу арифлер къач сес бильдире? Нумюне боюнджа язып косътеринъыз.

[йо]

Нумюне: ёлджу, ... ,

23-мешгъулиет. Окъунъыз.

Темиз ава, серин ель,
Ёрулмадыкъ юрьгенде.
Джошты бизим юреклер
Табиатны корьгенде.

Н. Къуртмоллаев

Е, ё, ю арифлери къайсы сёзлерде эки сесни бильдирелер? Бу сёзлерни дефтеринъызге язып алынъыз.

24-мешгъулиет. Хатырланъыз ве джумлелерни девам этинъыз.

8 янъгыравукъ сеснинъ

Янъгыравукъ тутукълар давшнен, сагъыр
тутукълар исе

... янъгыравукъ тутукъ бар.

... сагъыр тутукъ бар.

Янъгыравукъ тутукъларнынъ сагъыр чифтлерини язы-
нъыз: **б — п, в — ... , г — ... , гь — ... , д — ... , ж — ... ,**
з — ... , дж —

25-мешгъулиет. Тапмаджаларны окъунъыз. Дже-
вапларыны тапынъыз.

Къонъур тюсю, дагъда яшай,

Кийик балны севип ашай.

Эм де беяз чешити бар,

Узакъ шимальде о яшар.

Боджеклерни о ашай,
Даим батакъта яшай.

1. Дефтеринъизге язып алынъыз. Къырымтатар тилине
хас олгъан тутукъларнынъ астыны сызынъыз. Олар
бир сесни бильдирселер де, къач бельгинен языла?
Олардан къайсы бири сёзнинъ башында язылмай?
Хатырланъыз.

2. **Къонъур, боджек** сёзлеринде къач ариф ве къач сес
олгъаныны айтынъыз.

- ёнгъа — тирса
- тюзлюк — ривнина, низовина
- джошмакъ — надихнутися
- къонъур тюсю — бурий колёр
- батакъ — болото

Кузь

Йылнынъ эр бир мевсими койлюлер ичюн бири-бири артындан япылмасы керек олгъан ишлерини хатырлата. Хусусан, кузь айлары ялы боюнда яшларгъа энъ месулиетли давранмакъны талап эткен вакъыт ола. Джевизлерни къакъмакъ, юзюмлерни джыйып, магъазларгъа ташымакъ, согъанлар чыкъарылгъан сонъ, багъ-багъ орип, кеч пишкен алма, армут, эрик, ювез, хурма, инджирлерни джыйып, къурутмакъ керек ола.

Тамам шу вакъытлары да дагъларда берекет номай ола. Ахлап, аджджы алма, къызылчыкъ, мушмолла, фындыкъ ве дигер дагъ емишлери де пишелер. Демек, вакъыт тапып, орманларгъа чыкъмакъ, о ердеки берекетни де топламакъ керек.

Затен, кузь айларында орманларнынъ айрыджа дюльберлиги ола, чешит ренкке кирген япракъ тѣкюле башлай, тереклер сийрекленген киби ола. Чамлыкъкъа кирсенъ, ель олмагъанда биле, чамлар шувулдап туралар, гуя бири-биринен сырдашалар.

1. Метинни окъунъыз.
2. Кузь айларында койлюлерге насыл ишлерни япмакъ керек ола?
3. Дагъларда насыл емишлер пишелер?
4. Метиннинъ сонъки парчасында не акъкъында айтыла?
5. Мундериджеге эсасланып, план тизинъиз. Планны дефтеринъизге язынъыз.
6. Метинден багъча емишлерини бир сырагъа, дагъ емишлерини исе экинджи сырагъа язып алынъыз.

Емишлернинъ ресимлерини япынъыз.

- месулиетли — відповідально
- давранмакъ — поспішати
- номай — рясний
- затен — взагалі, саме, втім
- чамлыкъ — сосновий (ліс)

Къырымтатар тили

Метин. Метин чешитлери

26-мешгъулиет. Метинни окъунъыз.

Сентябрь, октябрь, ноябрь — кузь айлары. Бу айларнынъ **къырымтатарджа** адлары бар. Олар нелер акъкъында икяе этелер экен?

Сентябрьнинъ ады кырымтатарджа — ильк кузь. Кузьнинъ **биринджи** айы бу мевсимни башлагъаны ичюн бойле адландырылды.

Октябрь исе — орта кузь. Бу ай кузь мевсимининъ ортасында тура, онынъ **ичюн** де бойле адландырылды. Этрафтаки бутюн тереклер алтын тюске боялангъан. Октябрь — **сыджакъ** куньлернен **сагълыкълашув** вакъты.

Ноябрь — бош ай. Кузьнинъ сонъки айы табиятны кышлыкъ юкьусына азырлай. Япракълар тѣкюльди, **чечеклер** солды, ава сувуды, орман ве **багъчаларда** серт ава. Эр ер **чым-чырт**. Къушлар **дженюпке** учып кеттилер.

1. Метин къач абзацтан ибарет? Биринджи абзацта не акъкъында айтыла? Я экинджи абзацта? Метинге серлева къоюнъыз. Ноябрь акъкъында не айтылгъаныны метинден тапып, дефтеринъизге язынъыз.
2. Къайд этильген сѣзлерде **дж, ч, ш** тутукъларындан сонъ насыл созукълар келе? Индже я да къалынмы?
3. Кузь айларынынъ кырымтатарджа адларыны эзберленъиз.

27-мешгъулиет. 3-юнджи сыныфта метин акъкъында кечильгенлерни хатырланъыз ве суаллерге джевап беринъиз.

Метин бу недир?

Джумлелер метинде насыл этип багълана?

Метиннинъ мевзусы неде акс олуна?

Метин насыл кысымлардан ибарет?

Метиннинъ насыл чешитлери бар?

Окъунъыз. Бу метинми? Исбатланъыз.

Къартананынъ торуны бар эди. Торуну кичик олгъанда чокъ юкълэй эди. Къартана исе торунына отъмек пишире, эв сипире, чамашыр юва, тике, юнъ ишлей ве токъуй эди.

Сонъ къартана пек къартайды. Торуну исе осыти, балабан кыыз олды. Энди о къартанасына отьмек пишире, эв сипире, чамашыр юва, юнь ишлей ве токъуй.

Л. Н. Толстой

1. Бу насыл метин чешити: икяе, тасвирлев я да муляза метиними?
2. Экинджи абзацны дефтеринъизге язып алынъыз. О къач джумледен ибарет?

28-мешгъулиет. Бир къач кере окъунъыз.

Севем сени, гузель Къырым!
Табиатынъ пек дюльбер!
Юксек дагълар, ешилъ багълар,
Эски шеэр ве койлер.

С. Саттарова

1. Акълынъызда тутып, дефтеринъизге язынъыз. Озю-нъизни тешкеринъиз.
2. Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини тайинленъиз. Метинге серлева къоюнъыз.

29-мешгъулиет. Окъунъыз.

Сыджакъ авада, кучъюлю ягъмурлар кечкен сонъ, орманларда мантарлар чокълаша. Бу кузьде, орманда топракъ дым чеккен сонъ ола.

Мантарларны дымлы орманларда, чам тереклери ве эменлер арасындаки талдалы ерлерден къыдырмакъ керек.

Ормангъа мантар джыймагъа бармагъа истегенлер мантарларнынъ ашалгъан ве зеэрли сойларыны айырмакъ кереклер.

1. Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини тайинленъыз. Метинге серлева къоюнъыз. Бу насыл метин чешити?
2. Метинни икяе этинъыз.

30-мешгъулиет. Берильген метинлерни дикъкъатнен окъунъыз.

1

Чёль сары-ешилли денъиз киби! Ава тынч олгъанда, о тегиз ве кениш. Амма ель эсип башлагъанынен, о далгъаланып башлай. Далгъалар арасында исе къырмызы лялелер геми-лернинъ чыракъларына бенъзейлер.

2

Эр бир медениетли адам софра башында озюни догъру алып бара. Бунынъ ичюн ашхане алетлеринен файдаланмакъны огренмек ве ашхане этикети къаиделерине риает этмек керек.

3

Къырымнынъ бир коюнде къартбабанен къартана яшай экенлер. Кунълернинъ биринде къартбаба одун кесмек ичюн дагъгъа кетмеге азырлана. Къартана онынъ чантасына отъмек, пенир ве тузнен согъан къоя. Къартбаба

чантасыны ала да, балтасыны белине кыстыра да кете. Дагънынъ ичинде кыругъан терек кыдырып тапа ве кесмеге башлай.

Бу насыл метин чешитлери? Тасвирлев метинини бельгиленъиз ве дефтеринъизге кочюрип язынъыз.

- дым — волога, вологий
- зеэрли — отруйний
- беньземек — бути схожим
- риает этмек — дотримуватися; підкорятися

Окъув

Черкез Али

Емишли тереклер

Чечеклер ачыла, тѣкюле,
Гонъджелер емишке дѣнелер,
Берекет джыйыла, кузь келе,
Тереклер сарарып, сѣнелер.

Тереклер! Емишли тереклер!
Мевсимлер тез келип кечелер.
Аз омюр... Лякин чокъ юреклер
Мейванъдан шербетлер ичелер.

1. Бу шиирде не акъкъында айтыла?
2. Шиирни насыл дуйгъунен окъумалыдыр? Джевапны бермек ичюн керекли сѣзни сечинъиз: **къуванч, гъам, къасевет, ачув, языкъсынув, эеджанланув, кулькю.**

Сельби ве Шефтали тереги

Кенъ багъчанынъ бир четинде Сельби терегинен Шефтали ян-янаша осе экен. Махсулы чокъ олгъанындан, Шефталининъ пытакълары ерге асылып къалгъан. Сельби исе белини эгмеген, тим-тик турып, магърур-магърур осьмекте экен.

Бир кунь Сельби, Шефталини мыскъыллап, шойле деген:

— Эй, Шефтали дост, бир вакъытлар ерден берабер осип чыкъкъан эдик, шимди исе пытакъларынь эгилип къалгъан, япракъларынь солгъан, чиркинлешкенсинь. Манъа бакъчы, насыл дюльберим, мен насыл тез осем.

Бу сёзлерни эшиткен Шефтали шойле джевапта булунгъан:

— Эгилип, чиркинлешип къалгъаным — меним къусурым дегиль. Эгильсем, махсулым адамларны тойдура, оларны севиндире. Санъа ошап, файдасыз оськендже, чиркинлешип оськеним, лякин файда кетиргеним яхшы.

1. Сельбинен Шефталининь давасыны ифадели окъунъыз.
2. Сизинь фикринъиздже, олардан ким акълы?
3. **Мейвалы терекнинь башы эгик олур** аталар сёзюнинь манасыны анълатынъыз.

Озюнъизни артист олгъанынъызны тасавур этинъиз. Метиннинь мундериджесине эасланып, къыскъа бир спектакль саналаштырынъыз.

Сыныф — бир багъча. Талелелерден бири Шефтали ролюни ойнай, дигери исе Сельби ролюни ойнай.

- махсул — плоди, урожай
- магърур — гордо
- тим-тик — дуже рiвно, вертикально
- мыскъылламакъ — висмiяти
- къусур — недолик
- чиркинлешмек — марнiти, ставати негарним

ДЖУМЛЕ

Макъсадына коре джумле чешитлери

31-мешгъулиет. Окъунъыз.

Ягъмур

Бутюн гедже ягъмур ягъды, чокъ ягъды,
Сокъакълардан сувлар шувлап акътылар.
Апансыздан тышта къалгъан къушчыкълар
Джибиндилер, къанатларын къакътылар.

Ш. Селим

1. Эр бир джумлени окъугъанда, нени тасавур эттинъыз? Джумлелерде муптеда ве хаберни тапынъыз.
2. Шиирни акълынъызда тутуп, язмагъа азырланынъыз. Язгъан сонъ, озюнъиз тешкеринъиз.

32-мешгъулиет. Окъунъыз. Берильген сёзлерден джумлелер тизинъиз.

1. Биз, сайладыкъ, Аметни, сыныф башы.
2. Оджам, дефтеримни, ана тилинден, тешкерди.
3. Биз, отурамыз, эр бир раледе, экишер бала.

4. Туттылар, балыкъ, балабан, балыкъчылар.
5. Адиле, окъумакъны, шиир, пек, севе.

Джумлелерни дефтеринъизге язынъыз. Джумлелерде баш азаларыны къайд этинъиз.

33-мешгъулиет. 3-юнджи сыныфта джумлелернинъ макъсадына коре чешитлери акъкъында берильген малюматны хатырланъыз ве джумлелерни девам этинъиз.

Джумлелер макъсадына коре учь чешитке айырыла: икъе джумлеси, ве

Бир де бир шей акъкъында икъе этильсе, бу джумле — ола.

Бир де бир кимсе я да шей акъкъында соралса, бу джумле — ола.

Риджа, эмир, теклиф, ялварув, насиат, мураджаат киби маналарны бильдирсе, бу джумле — ола.

Джумлелерни дефтеринъизге язынъыз.

34-мешгъулиет. Окъунъыз. Джумлелернинъ макъсадына коре чешитлерини къайд этинъиз.

1. Къырым чёлю йылнынъ эр мевсиминде пек дюльбердир. 2. Эв вазифелерини мустакъиль япмагъа алыш. 3. Сизге ярдым керекми? 4. Озь фикирлеринъни догъру ифаделемеге огрен. 5. Мавиле сыныфдашларынен дигер шеэрге сеяаткъа кетти.

Эмир джумлелерини дефтеринъизге язып алынъыз. Олар насыл мананы бильдирелер?

35-мешгъулиет. Окъунъыз.

Юксек кокте не яшай (...)

Юксек кокте ай яшай (...)

Кунеш, эм де йылдызлар,

Къара, без булутлар (...)

Олар кимлерге керек (...)
Олар бизлерге керек (...)
Айванларгъа, къушларгъа,
Эм де ешиль отларгъа (...)

1. Джумлелернинъ сонъуна насыл токътав ишаретлери къоюлмакъ керек? Аньлатынъыз.
2. Шиирни дефтеринъизге язып алынъыз. Токътав ишаретлерини къоюнъыз.

- риджа — прохання
- эмир — наказ, розпорядження
- теклиф — пропозиція
- ялварув — прохання, благання
- насиат — напуття, повчання

Окъув

Халкъ агъыз яратыджылыгъы

Бешик йырлары, аталар сёзлери, тапмаджалар, масаллар, эфсанелер, риваетлер — буларнынъ эписи халкъ агъыз яратыджылыгъыдыр. Бу эсерлерни халкъ арасындан чыкъкъан истидатлы адамлар яраткъанлар. Халкъ агъыз яратыджылыгъы эсерлери агъыз-агъыздан айтылып, несильден-несильге кечип, бугуньки куньге келип етиштилер. Халкъ агъыз яратыджылыгъы эсерлеринде халкъ икмети, яшларгъа насиаты ве васиетлери сакъланып къалгъан.

Алие Велиулаева

33

1. Халкъ агъыз яратыджылыгына насыл эсерлер кире?
2. Бу эсерлерни ким яраткъан?
3. Халкъ агъыз яратыджылыгы эсерлеринде нелер сакъланып кельген?
4. Учюнджи сыныфта халкъ агъыз яратыджылыгынынъ къайсы эсерлеринен таныш олдынъыз? Тюшюнип бакъынъыз ве айтынъыз.

Айненни — бу бешик йырыдыр. Аналар бешиктеки балагъа айненни айтып, озь севгисини, арзу-истеклерини ифаделейлер.

Багъчада къурдым салынджакъ

Багъчада къурдым салынджакъ, айненни,
Кельген-кечкен саллайджакъ, айненни.
Элине бердим оюнджакъ, айненни,
Юкъламаз бу балачыкъ, айненни.

Айя-айя-айясы,
Джандан севе анасы.

Огълунъ олса — бир бахттыр, айненни,
Къартайгъанда таякътыр, айненни.
Пенджереге къапакътыр, айненни,
Къаранлыкъта чыракътыр, айненни.

Айя-айя-айясы,
Джандан севе анасы.

1. Айненни бу недир? Айтынъыз.
2. Берильген бешик йырыны эзберленъиз ве йырламагъа огренинъиз.
3. Даа насыл айненнини билесинъиз? Хатырланъыз.

- истидатлы — талановитий (-а, -е)
- тюкенмез — невичерпний (-і, -е)
- асабалыкъ — спадщина
- икмет — мудрість
- васиет — заповіт
- бешик йыры — колискова пісня
- ифаделейлер — висловлюють

Къырымтатар тили

Сёз бирикмеси. Баш ве таби сёз

36-мешгъулиет. Окъунъыз.

Балыкълар омюрлерини сувда кечирелер.
Балыкъларнынъ бир къысмы денъиз ве океан-
лардаки тузлу сувда яшайлар. Дигер балыкълар
голь ве озенлерде яшап олалар.

Дефтеринъизге язынъыз. Джумленинъ баш азаларыны къайд этинъиз. Биринджи ве учунджи джумлелерден сёз бирикмелерини язып алынъыз.

не ерде?

↓ х

1. ... кечирелер;

нени?

↓ х

... кечирелер.

насыл?

↓ х

3. ... балыкълар;

къайда?

↓ х

... ве ... яшап оларар.

37-мешгъулиет. Сёз бирикмелери акъкъында бильгилеринъизни хатырланъыз.

Сёз бирикмесинде **баш** ве **таби сёз** ола. Баш сёзден таби сёзге суаль къююла. Таби сёз баш сёзни изалай:

насыл?

↓ х

яхшы бала,

насыл?

↓ х

яхшы окъуй.

Тербиели къыз, вазифелерни япты, эвге къайтты, шиирни эзберледи сёз бирикмелерини дефтеринъизге язынъыз ве баш сёзден таби сёзге суаль къююнъыз.

38-мешгъулиет. Окъунъыз. Нокъталар ерине келишкен арифни язынъыз.

Абдулла дёртундж... сыныфта окъ...й. Буг...нъ олар контроль иш язд...лар. Оджа талебел...рге суал...ер берд... . Талебелер джеваплар...ны яздыл...р. Абдулла бут...н суаллерге догър... джевап берди. О аля баа къазанды, оджа Абдулланы макътады.

1. Эр бир джумледе грамматик негизни къайд этинъиз.
2. Сёз бирикмелерини язып алынъыз. Баш сёзден таби сёзге суаль къююнъыз. Олар бири-биринен манаджа багълымы?

39-мешгъулиет. Окъунъыз.

Ювез кырым дагъларында чокъ расткеле. Онынъ бир къач чешити бар. Энь даркъалгъан чешити — кырым ювезидир.

Ювезнинъ юкселиги базыда он беш метрге бара. О дагъларда, ташлы-къаялы топракъларда да осе. Ювезнинъ емишлери салкъым-салкъым олып пишелер. Багъчеванлар ювез терегини багъчаларда да асрайлар.

Сонъки эки джумлени дефтеринъызге язынъыз. Джумлелерде грамматик негизни къайд этинъиз. Сёз бирикмелерини язып алынъыз.

40-мешгъулиет. Сёз бирикмелеринден джумле тизинъиз.

Бир кунъ ойнай эдилер, кичик балалар, балабан терекнинъ астында, терекнинъ астында ойнай эдилер.

Джумлени дефтеринъызге язынъыз ве грамматик негизни бельгиленъиз.

- сёз бирикмеси — словосполучення
- баш сёз — головне слово
- таби сёз — залежне слово
- кырым ювези — кримська горобина

Аталар сёзлери ве тапмаджалар

Аталар сёзлери ве тапмаджалар халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ кениш даркъалгъан эсерлеридир. Аталар сёзю — насиат бериджи, къыскъа, отъюр терен маналы ибаредир. Олар бизге илим, тиль, бильги ве эмекнинъ эмиетини, ана-баба ве догъмушлар арасындаки мунасебетлерни, Ватан, достлукъ, яхшылыкъ, догърулыкънынъ къыйметини бильдирелер.

Тапмаджалар пек эски вакъытларда пейда олгъанлар. Инсанлар тапмаджалар уйдурьп, айры адиселерни, чешит шейлерни бири-биринен тенъештирип, бири-бирине ошатып огренгенлер. Тампаджалар инсаннынъ зеинини, зекийлигини, азырджеваплыкъ къабилиетини юксельте, арттыра. Къырымтатар тапмаджалары мевзу джеэтинден чешит ола.

1. Аталар сёзю бу недир?
2. Олар бизге нени бильдирелер?
3. Тапмаджаларнынъ эмиети акъкъында икяе этинъиз.

Аталар сёзлери

- Окъумакъ-язмакъ — иненен къую къазмакъ.
- Китап — бильги анахтары.
- Тилини унуткъан, илини унутыр.
- Илим — акъыл чокърагъыдыр.
- Иште терлемегеннинъ къазаны къайнамаз.
- Ана-бабанъа урьмет этсень, озюнь урьмет корерсинъ.
- Ана киби яр олмаз, Ватан киби ер олмаз.
- Достсуз адам — къанатсыз къуш.
- Догъругъа ёл эр ерде ачыкъ.
- Яхшы адам яман сёз айтмаз.

Аталар сёзлерини окъунъыз. Маналарыны анълатынъыз.

Тапмаджалар

Козю ёкъ — корьсете,

Сёзю ёкъ — огрете.

(К...т... п.)

Бир тонум бар, эльге сыгъмаз.

Бир якъы къара, бир якъы беяз.

(Д...нья.)

Бирден келип къапу ачар,

Озю корюнмей къачар.

(...ль.)

Ерде яткъан таш корьдим,

Тузсуз пишкен аш корьдим.

(Къ...б...къ.)

Боджеклерни о ашай,

Даим батакъта яшай.

(Ба ... а.)

1. Тапмаджаларнынъ джевабыны тапынъыз.
2. Бегенген аталар сёзлерини ве тапмаджаларны дефтеринъизге язынъыз.

Сыныфта аталар сёзлери ве тапмаджалар ярышыны кечиринъиз.

- мунасебет — відношення
- тенъештирмек — зіставляти
- зеин — пам'ять
- зекий — тямущий
- азырджеваплыкъ — дотепність, винахідливість
- къабилиет — здатність

Къырымтатар тили

Ресим узеринде иш

41-мешгъулиет. Ресимге бакъынъыз.

Дервиза байрамы

1. Ресимге эсасланып, икяе уйдуринъыз.
2. Ресимде насыл байрам тасвирленген?
3. Бу байрам не вакъыт кечириле?
4. Байрамгъа насыл азырланалар?
5. Дервиза байрамы насыл кечириле?
6. Икяени дефтеринъызге язынъыз.

Сиз яшагъан ерде Дервиза байрамы насыл кече? Икяе этинъыз.

42-мешгъулиет. Метинни окъунъыз.

Улькешынас Рефат Куртиев Дервиза байрамы акъкъында даа бойле малюматлар бере: «Дервиза байрамында «узакъкъа таш атув» ярышы кечириле. Ташны аткъанда бойле сёзлер айтыла: «Къара куньлер таш къайткъанда къайтып кельсинлер». Байрам, адет узъре, халкъымызнынъ бирлигини темсиль эткен «Хоран» адлы умумий оюнынен бите».

1. Улькешынаснынъ адыны ве сойадыны огренинъыз.
2. Метинде Дервиза байрамы акъкъында даа насыл малюматлар бериле?

Окъув

Масал

Масал халкъ тарафындан уйдурылгъан ве агъыз-агъыздан айтылгъан бедий эсердир. Масалларда халкъ озюнинъ арзу-истеклерини, дуйгъуларыны, фикир ве ойларыны ифаде эткен. Къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъында айванлар акъкъында масаллар пек чокътыр.

41

Бу сой масаллар пек эски заманларда пейда олгъанлар. Масалларда энъ чокъ расткельген айванлар — бу къашкъыр, тильки, аюв, йылан, хораз, эчки, къоян, кирпи ве башкъаларыдыр.

Акъыллы кирпиден айнеджи тильки *масал*

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, бир акъыллы кирпиден бир де айнеджи тильки бар экен. Олар экиси дост олып, чокъ вакъытларгъадже бирликте яшагъанлар. Оларнынъ кечинмелери Косе акъайнынъ тавукълары экен. Эр кунъ Косенинъ кумесине далып, онынъ тавукъларыны хырсызлап кете экенлер.

Кунълерден бир кунъ Косе акъай оларны дубарагъа огъратмакъ къарарына келе. Кумеснинъ огюнде терен бир чукъур къаза да, дуйдурмамакъ ичюн устюни тобаннен орьте.

Гедженинъ дер маалинде тилькинен кирпи кене тавукъ хырсызламагъа келелер. Гизленип, кумеснинъ къапусына якъынлашайым дегенде,

бирден экиси де чукъургъа тюшелер. Тилькинен кирпичи Косенинъ бу айнеджилигине шашалар. Энди не япмалы? Чыкъмакънынъ ич бир тюрю чареси ёкъ. Чокъ тюшюнелер, амма тюшюнмек кяр этмей, чукъур терен.

Кирпи:

— Бойле олмаз, достум, эйиси сен мени агъызынъа алып, чукъурдан тёпеге котерип ат, — дей. — Мен тёпеге чыкъкъан сонъ, йипнен сени де чекип алырым.

Тильки разы ола ве бар къуветинен кирпичини чукъурдан тёпеге ата.

Кирпи сербестликке чыкъкъан сонъ:

— Сагъ ол, достум, сагълыкънен къал, — деп, бир шейге бакъмадан, чыкъып кете.

Тильки неге огърагъаныны бильмей, чукъур ичинде шашып къала. Артыкъ саба да якъын-лаша. Тильки чукъурдан чыкъмакъ ичюн ич бир чаре тапалмай. Тезден Косе акъай келип, оны кореджек. Тильки чокъ тюшюнген сонъ: «Токъ-та, шу Косени бир алдатайым» деп, ольген киби ята. Чокъ кечмеден Косе акъай келе. Бакъса, не коръсин, чукъур ичинде бир ольген тильки ята.

Косе акъай къуванып:

— А-а, къапкъангъа тюштинъми, айнеджи, гебердинъми, хынзыр, чокъ вакъыттан берли меним тавукъларымны ашагъан сен экенсинъ де, сенден мен пальтогъа бир якъа япарым, — деп, тилькининъ къуйругъындан тута да, чукъурдан тёпеге ата.

Тильки, чукъурдан чыкъкъаны киби, сычрап тура да:

— Сагъ ол, Косе акъам, пальтогъа якъаны бир даа тюшкенимде япарсынъ, — дей де, дагъ ичине синъип кете. Косе акъай айнеджи тилькининъ артындан бакъып, шашып къала.

Бу белядан сонъ тильки чокъ вакъыт дагъ-ларда доланып юре. Куньлерден бир кунь саба дагънынъ бир кошесинде анавы кирпиче раст-келе. Ачувланып:

— Сенинъ достлугъынъ бойлеми? — дей.

Кирпи джаны агъыргъандан олып:

— Алла, Алла, достум, худжур айван экенсинъ, мен санъа не ярдым эте билир эдим? — дей.

Тильки даа зияде ачувланып:

— Сен дайын достум олгъандже, олмагъаны яхшы, — деп, озъ ёлуны девам эттире.

Кирпи де онъа элем этип:

— Сен олмагъан олсанъ, мен де о чукъургъа барып тюшмез эдим, — дей.

1. Кирпинен тильки кимнинъ кумесине далалар?
2. Косе акъай насыл айнеджилик япа?
3. Кирпинен тильки чукъурдан насыл этип чыкъкъанларыны икяе этинъиз.
4. Кирпинен тилькини дост деп саймакъ мумкюнми?
5. Экинджи ве учюнджи сыныфта окъугъан масалларны хатырланъыз. Бу масалларнынъ баш къараманлары кимлер ола? Энь бегенген масалнынъ мундериджесини икяе этинъиз.

Сыныфдашларынынъизнен **«Акъыллы кирпинен айнеджи тильки»** масалыны роллерге болип, эр бир къараманнынъ сёзлерини ифадели айтмагъа огренинъиз ве масалны саналаштырынъыз.

- кечинмек — *за текстом*: їжа, прожиток
- синъип кетмек — зникнути, розчинитися
- худжур — дивний, дивакуватий
- дубара — подвійна гра, інтрига, несподівана пригода
- якъа — комір
- элем этмек — ображатися

Бир теркипли ве эки теркипли джумлелер

43-мешгулиет. Шиирни окъунъыз.

Гедже

Тынды сес-шамата.
Бютюн дюнья юкълай.
Тек юкъу бильмеген саат
Диварда такъылдай.

Н. Умеров

Шиирде къач джумле бар? Эр бир джумледе муптеда ве хабер бармы?

Джумле бир, эки ве зияде сёзлерден ибарет ола.

Джумленинь теркибинде тек бир баш аза ола биле: я муптеда, я да хабер. Бойле джумлелер **бир теркипли джумлелер** сайыла. *Месея: Алтын кузь. (Тек муптеда бар — бир теркипли джумле).*

Джумленинь теркибинде эм муптеда, эм де хабер олса, **эки теркипли джумле** сайыла. *Месея: Сувукъ еллер эсе. (Эм муптедасы, эм де хабери бар — эки теркипли джумле).*

44-мешгулиет. Тапмаджаларны окъунъыз. Джевапларыны тапынъыз.

1. Сачакъ астында яшай,
Чамурдан юва ясай.

2. Терек устюнде яшай, Токътамай джеviz ашай.

1. Дефтеринъизге язынъыз. Джумлелерде муптеда ве хабер бармы?
2. Бу джумлелер бир теркипли я да эки теркиплими? Алынган бильгилерге эсасланып, анылатынъыз.
3. Тапмаджаларны эзберленъиз.

45-мешгъулиет. Метинни окъунъыз.

Ардыч

Ардыч — даима ешилъ, инеяпракълы терек. Онынъ чокъ чешити бар. Ардыч 300-600 йыл яшай. Амма Айя буруны янындаки Баты-лиман дересинде бинъ йыллыкъ ардыч тереклери осе.

100-200 яшына еткен тереклер кевделерининъ къабукълары чатлап, чулланып башлай. Инеяпракълары ерге тѣкюлип, терек астында миндер киби йымшакъ бир къатлам асыл этелер. Тѣкюльген япракълар ерине янъылары осип чыкъа.

Ардыч тереги инсангъа пек хош кельген къокъулар чыкъара. Онынъ янында нефес алмакъ пек файдалыдыр.

1. Ардыч насыл бир терек? О къач йыл яшай?
2. Тѣкюльген инеяпракълар нени асыл этелер?
3. Ардыч тереги файдалымы?
4. Биринджи абзацны дефтеринъизге кочюрп язынъыз.

5. Бу абзацтаки джумлелер бир я да эки теркипли?
Джевапны бойле башланъыз: *Джумлелер эки теркипли, чюнки джумлелерде ...*

46-мешгъулиет. Аталар сёзлерини окъунъыз. Маналарыны анълатынъыз.

- Ана-бабанъа сёз къайтарма.
- Бахшыш атнынъ тишине бакъмазлар.
- Башлагъан ишинъни ташлама!
- Бир китап бинъ адамны огрете.
- Бугунъки ишни ярынгъа къалдырма!
- Эйилик достлукъны пеките.

1. Эр бир джумленинъ теркибинде къач баш аза бар?
2. Бир теркипли джумлелерни дефтеринъизге язынъыз.

47-мешгъулиет. Метинни окъунъыз.

Сыджакъ. Этраф чым-чырт. Тынчыкъ. Къыздыра. Лякин бирден кокни къап-къара булут къаплап алды. Эр ер къаранлыкъ олды. Кучлю ягъмур якъынлаша. Бирден ель котерильди. Биринджи ири тамчы ерге тюшти. Ондан сонъ экинджиси, учюнджиси... Ягъмур тамчылары бири-бири артындан тасырдап башлады ве сельге айландылар.

1. Бу насыл метин чешити?
2. Бойле ягъмур насыл йыл мевсимине аит?
3. Эки теркипли джумлелерни тапып, дефтеринъизге язынъыз. Джумлелерде баш ве экинджи дередже азаларыны къайд этинъиз.

- ардыч — ялівець
- бир теркипли джумле — односкладні речення
- эки теркипли джумле — двоскладні речення

Тильки ве къоян

Тильки эви къардан, буздан турушы,
Къоян эви бир терекнинъ къувушы.
Баарь кельди, тильки эви мырады,
Шашкъанындан, тап башыны тырнады.

Тутып алды тильки къоян эвчигин,
Къоян агълай, бильмей не ишлейджегин...
Къоян деди: — Джаным, къашкъыр, ярдым эт,
Бу тилькичик этти эвим алекет!

Къоян, къашкъыр етеклешип кеттилер.
— Тез чыкъ, тильки, бу къобадан! — дедилер.
Тильки бирден яман-яман джекирди,
Къашкъыр къачты, къоян тавгъа секирди...

— Не агълайсынъ? — деди аюв къоянгъа, —
Кель экимиз тез барайыкъ къобанъа!
Кельген буюк аюв деди: — Эй, тильки,
Къоян эви насыл олды сенинъки?!

Аюв къоркъып тилькичикнинъ сесинден,
Къачты кетти, къоян тюшти пешинден...
Къоян кене агъламагъа башлады,
Бойле этип чокъ вакъытлар яшады.

Бир кирпичик расткельди бу къоянгъа:
Деди: — Не ичюн сен агълайсынъ? Айтсана!
Къоян айтты эп башына кельгенин,
Насыл эвин тилькичикке бергенин.

Кирпи деди: — Корьсет манъа тилькини,
Шимди барып чангъытайым тюкюни.
Баргъан бою къобачыкъкъа кирпичик,
Шай джекирди: — Тез, ярамаз, мындан чыкъ!

Кескин уджлу инелернен санчарман,
Бу эвчикни парлап, бозып ачарман!
Тилькичикнинъ кьоркъудан къан,
тер тышти козюне,
Чыкъкъан бою сапланды кирпичикнинъ
устюне.

Къачып кетти дагъларгъа, аякълары
бутюн къан,
Бойле этип къуртулды бу белядан шу къоян.
Энди къоян эвчигинде шень яшай,
Кирпичикни корьген сайын алгъышлай!

1. Тильки не япты?
2. Къашкъыр ве аювнынъ къоянгъа ярдым эткенлерини икяе этинъиз.
3. Къоянны белядан ким къутарды?
4. Масалны роллерге болип, ифадели окъунъыз.
5. **Кичик кутюк араба авдарыр** аталар сёзюни терджи-ме этинъиз ве манасыны анълатынъыз.

- мырамакъ — танути, обвалитися
- джекирмек — заревти
- алекет — метушня
- сапланмакъ — натрапити

Къырымтатар тили

Джумленинъ сойдаш азалары

48-мешгъулиет. Окъунъыз.

1. Къырмыскъалар юваларына **урлукъ** ташыйлар.

Къырмыскъалар юваларына **урлукъ, богъ-дай данечиклерини** ташыйлар.

2. Энь темиз ава **орманларда** ола.

Энь темиз ава **орманларда, дагъларда, багъчаларда, денъиз ялысында** ола.

3. Шеэрни юксек **биналар** яраштыра.

Шеэрни юксек **биналар, мейданлар, джамилер** яраштыра.

1. Эр бир джумле чифтлерининъ фаркъларыны айтынъыз.
2. Къайд этильген сёзлер джумленинъ баш я да экинджи дередже азалары ола? Анълатынъыз.

Буны билиңыз!

Джумледе бир къач джумле азасы айны суальге джевап берелер ве айны бир сёзге багълы олалар. Бойле джумле азаларына **сойдаш азалар** дейлер.

49-мешгъулиет. Окъунъыз.

1. Кузьде **бостанда, тарлада, багъчаларда** берекет джыйыла.

2. Къышта **борсукълар, аювлар, кирпилер** терен юкъугъа далалар.

3. Авада **сары, къырмызы** япракълар авелене.

1. Къайд этильген джумленинъ сойдаш азалары насыл джумле азасы олалар?

2. Сойдаш экинджи дередже азалары насыл суальге джевап берелер? Олар манаджа къайсы сёзнен багълылар?

3. Джумлелерде сойдаш азаларыны къайд этип, саюв интонациясынен окъунъыз.

4. Сойдаш азалары бири-биринден насыл токътав ишаретинен айырыла?

Джумленинъ эм баш, эм де экинджи дередже азалары **сойдаш азалар** ола билелер.

Джумленинъ теркибинде **бир хабер** ве **бир къач муптеда** олса — **сойдаш муптедалар** сайыла.

Джумленинъ теркибинде **бир муптеда** ве **бир къач хабер** олса — **сойдаш хаберлер** сайыла.

Бир къач джумленинъ экинджи дередже азалары айны суальге джевап берип, бир сёзге таби олсалар — **сойдаш экинджи дередже азалары** ола.

50-мешгъулиет. Джедвельге бакъынъыз.

Джумленинъ сойдаш азалары

<i>Джумле азалары</i>	<i>Суаллер</i>	<i>Мисаллер</i>
Сойдаш муптедалар	ким? не?	Азбарымызда гуль, пападие, сусам осе.
Сойдаш хаберлер	не япамыз?	Дерсте биз окъуймыз, язамыз.
Сойдаш экинджи дередже азалары (бир къач джумленинъ экинджи дередже азалары аины суальге джевап берип, бир сёзге таби олалар)	насыл? къайда? нени?	Халкъымызда намуслы, темиз къальпли, джесюр батырлар чокъ. Багъчаларда, чайырларда олмагъан емиш ёкъ экен. Къая-ташны, деньиз, багъны Гонълюмнен сардым.

1. Джедвельден джумлелерни догъру интонациянен окъунъыз.
2. Джедвельге эсасланып, насыл джумле азалары сойдаш азалары ола бильгенини икяе этинъыз.
3. Джумлелерде сойдаш муптеданы насыл тайинлемек мумкюн? Я сойдаш хаберни?
4. Сойдаш экинджи дередже азаларыны насыл тайинлемек мумкюн? Анълатынъыз.

51-мешгъулиет. Э. Умеровнынъ «Яз» шииринден сатырларыны окъунъыз.

1. **Къырлар, чёллер** ве **обалар**
Толгъан чешит отларгъа.
2. **Айдын, ачыкъ мавы** кокте
Бир булутчыкъ корюнмей.
3. Къумрал тюсю бостанларда
Пишкен **къавун, къарпызлар**.

1. Къайд этильген сёзлер джумленинъ насыл азалары ола? Айткъанынъызны исбатланъыз.
2. Дефтеринъизге язынъыз. Джумленинъ баш азаларыны къайд этинъиз.

Буны билинъиз!

Сойдаш азалары бири-биринен **саюв интонациясынен** багълы ве языда бири-биринден **виргюльнен** айырыла.

52-мешгъулиет. Джумлелерни дефтеринъизге кочюрип язынъыз.

1. Мен достум Эльдаргъа пек сукъланам. Онынъ эки къарбабасы эки битасы тизелери алалары эмджелери дайылары эки догъмуш агъасы апте къардашлары бар. *(Н. Умеров)*

2. Рустем Веис Велиша Шевкет ве дигер йигитлер Джума-Джами беттен кери къайтып кельдилер. *(Ш. Алядин)*

3. Эв бикелери кунъ эвельден къатламалар пахлавалар янтыкъ кобете чиберек тавалокъум ве дигер емеклер азырлайлар. *(С. Саттарова)*

1. Сойдаш азаларынынъ астыны сызынъыз. Сойдаш азалары джумленинъ баш я да экинджи дередже азалары ола?
2. Керекли ерде виргюль къоюнъыз.

Эфсане

Эфсане — букичик фантастик икяедир. Эфсанелерде халкъымызнынъ омюри, тарихы, табияты акъкъында икяе этиле. Эфсанеде акс олунгъан вакъиалар муджизели шекильде тасвирлене. Къырымнынъ аджайип тылсымлы табияты, дагълары, къаялары акъкъында халкъымызнынъ чокътан-чокъ зевкълы эфсанелери бар.

Аювдагъ

эфсанеден парча

Къадимий девирлерде Къырымнынъ ялыларында джынлар къабилеси яшагъан. Олар дагълы-ташлы ерлерде, чалышып-чекишип, яшайыш къургъанлар. Оба-тёпе ерлерни тегизлеп, багъ-багъча сачкъанлар. Оларнынъ яшайышы кет-кете эйилешкен, зенгинлешкен. Лякин бу

къабиленинь ичине хынзыр бир иблис келе ве джынлар къабилесини озюне дѣндюре. Алла джынлар къабилесини джезаламагъа къарар эте. Бунынъ ичюн шимальден Дев-аювны чагъыра. О, ялыда расткетиргенини ура, йыкъа, дагъларны дарма-дагъын эте. Таш-къаялар да бу юкнинъ астында даяналмай, парча-парча олып, гурюльдеп йыкъылалар. Дев-аюв, ахыр-сонъу, болдура, сувсай ве денъизден сув ичип башлай.

Алла, Дев-аювнынъ сувдан чыкъып, ёлуны девам этмесини, Партенит тюзлюгиндеки койлерни йыкъып, халкъыны да гъайып этмесини эмир эткен. Аюв бу эмирге къулакъ асмагъаны ичюн, Алла оны дагъгъа чевирген. Дев-аюв Аювдагъ олгъан ве эбедий къатып къалгъан.

1. Къадимий девирлерде Къырымнынъ ялы боюнда кимлер яшагъан?
2. Ким озюне джынлар къабилесини дѣндюре?
3. Дев-аюв не япа?
4. Не ичюн Алла аювны дагъгъа чевирген?
5. Метинни парчаларгъа болюнъиз. Эр бир парчагъа серлева къоюнъыз ве план тизинъиз. Планны дефтеринъизге язынъыз.

- муджизели — чарівний
- иблис — диявол
- джезаламакъ — покарати
- дѣндюрмек — *за текстом*: підкорюе
- эбедий — навічно
- ахыр-сонъу — нарешті, врешті-решт
- къатып къалмакъ — застигнути
- дарма-дагъын — вщент

Джумледе багълайыджыларнен багълангъан сойдаш азалары арасында виргюль

53-мешгъулиет. Шиирлерден парчаларны окъунъыз.

Бу Ватаннынъ чамлары, дагълары бизим,
Чайырлы, байырлы къырлары бизим.
Бизимдир зумбули **эм** мелевшеси,
Къобалары, дереси, яйласы бизим.

Н. Мустафаев

— Ким эв ишини япмагъан?
— Бектемир **ве** Гулизар...
Себебини сорасанъ,
Бинъ бир масал токъуйлар.

А. Сеногъул

1. Сойдаш азаларыны айтынъыз. Олар джумленинъ баш я да экинджи дередже азалары ола?
2. Къайд этильген сёзлерге дикъкъат этинъиз.

Буны билинъиз!

Къайд этильген **эм, ве** сёзлери — **багълайыджылар**. Багълайыджылар исе **ярдымджы сёзлер** сырасына кире. Багълайыджылар сёзлерни я да джумлелерни бири-биринен багълайлар.

54-мешгъулиет. Окъунъыз. Сойдаш азаларынынъ шартлы бельгилерини бакъынъыз.

1. Тереклерде япракълар сарарды, солды,
Тереклерде япракълар сарарды ве солды.

2. Къорантамыз шень, муаббет яшай.
Къорантамыз шень ве муаббет яшай.
3. Азбарымызда гуллер, сусамлар ачылды.
Азбарымызда гуллер, пападиелер
эм сусамлар ачылды.

, .

ве .

, эм .

1. Эр бир джумле чифтининъ бенъзерлиги ве фаркъы неде?
2. Сойдаш азалары арасында не вакъыт виргюль къоюла? Не вакъыт къоюлмай?
3. Джумлелерни дефтеринъизге язынъыз.

Джумленинъ сойдаш азалары бири-биринен **саюв интонациясынен** я да **ве, эм, эм де, я да** киби багълайыджыларнен багълана билелер.

55-мешгъулиет. Метинни окъунъыз.

Пелит фындыгъы эм де фындыкъ тувгъан эмен ве фындыкъ тереги янына ерге тѣкюлелер. Оларны сансарлар, сучанлар, къушлар тапа. Оларны коммеге я да озь къувушы, я да ювасына алып кетмеге ашыкъалар. Олар бойле этип къышкъа емек азырлайлар. Чокъусы айванлар оларнынъ гизли ерлери къаерде ерлешкенини унуталар. Онынъ ичюн келеджек бааръде пелит фындыгъы ве фындыкълар энди янъы ерден осип чыкъалар.

1. Метинде не акъкъында айттыла?
2. Сойдаш азалары олгъан джумлелерни язып алынъыз.
Багълайыджыларны тѣгерек ичине алып бельгиленъиз.

3. Сойдаш азалары джумленинь баш я да экинджи дедже азалары ола? Онъа коре, астларыны сызынъыз.

Нумюне: Пелит фындыгъы эм де фындыкъ тувгъан эмен ве фындыкъ тереги янына ерге төкюлелер. (Сойдаш муптедалар).

56-мешгъулиет. Тапмаджаларны окъунъыз. Джевапларыны айтынъыз.

Устю — ешилъ, ёлакълы,
Ичи — кызыл ве татлы. (Къарпыз)

Не йырлай, не сёйлей,
Эвге ичбиркимсени йибермей. (Копек)

Дефтеринъизге язынъыз. Сойдаш азаларыны бельгиленъиз. Олар насыл джумле азалары ола? Багълайыджыларнен кельген сойдаш азалары арасында виргюль бармы?

Эгер сойдаш азалары багълайыджысыз саюв интонациясынен багълансалар, оларнынъ арасында **виргюль къоюла**.

Эгер эки сойдаш аза **ве** я да **эм, эм де** багълайыджыларынен багълансалар, оларнынъ арасында **виргюль къоюлмай**.

Эгер сойдаш азалары арасында **эм, эм де** багълайыджылары текрарланса, олар арасында **виргюль къоюла**.

57-мешгъулиет. Тапмаджаларны окъунъыз. Сойдаш азаларыны къайд этинъиз.

Зувул, зувул, зувул къушлар
Эм койде, эм дагъда кышлар.
Озю ичюн азырлар,
Инсанларгъа багъышлар.
(Балкъурт)

Пускюли сачкѡа ошай,
Кѡочанны эр кес ашай.
Бою ешилъ эм узун,
Не акѡта кете сѡзюм?

(Мысырбогѡдай)

Олар джумленинѡ насыл азалары ола? Сойдаш азалары арасында виргюль кѡюлгѡаныны ве кѡюлмагѡаныны юкѡарыда берильген кѡаидеге эсасланып анѡлатынѡыз.

58-мешгѡулиет. Шиирлерден сатырларны окѡунѡыз.

1. Эдеп башлай кунештен,
Эмектен ве эр иштен.

Э. Усеин

2. Кунеш нурларын сача,
Гуль ве мелевше ача.

Э. Усеин

3. Кѡартанамнен джыйдыкъ биз
Ахлап, фындыкъ эм джеviz.

С. Эмин

Дефтеринѡызге язынѡыз. Сойдаш азаларыны бель-гиленѡыз. Олар насыл джумле азалары ола? Багѡлайыджыларнен кельген сойдаш азалары арасында виргюль бармы? Анѡлатынѡыз.

Окѡув

Ривает

Ривает — бу халкъ агѡыз яратыджылыгѡынынѡ кенѡ даркѡалгѡан жанрыдыр. Риваетлерде акѡикѡый вакѡиалар ве шахыслар тасвирлене.

Отъмекке урьмет

ривает

Бир заманларда кьой бакъып юрьген бир чобан сувсагъан кьойларны дагъдаки Къадым-чокъракъ башына айдап келе. Сюрю сув ичип тойгъан сонъ, чобан оларны талдагъа айдай да, уйлелик ашамагъа отура. Чантасындан отъмек, пенир, сарымсакъ, татлы согъан ве туз чыкъара. Отъмекни сарымсакълап, чокъракъ сувунда джибитип ашагъанда, отъмек уфачыгъы ерге тюше. Чобан оны ярым кунъ кьыдыра, лякин тапып оламай. Къаранлыкълашып башлай. Чобан: — Энди ярын кьыдырырым, джемаат малыны эвге алып къайтмакъ керек, — дей ве элиндеки ыргъакълы таягъыны отъмек уфагъы тюшкен ерге саплай, кьойларыны айдап эвге къайта. Экинджи куню кене шу отъмек уфагъыны тапмакъ ниетинен кьойларыны, махсус, шу чокъракъ тарафкъа айдай. Келип бакъса, таягъы сап-сары алтынгъа чевирильген. Чобан таягъыны ала ве къувангъанындан ойнамагъа башлай... Акъшамгъа кене кьойларны койге айдап келе. Онынъ элиндеки таягъыны корьген кой джемааты шаша. Арадан бир къач кунъ кечкен сонъ, чобаннынъ озъ эви, азбары пейда ола. Эвленмекнинъ пешине тюше, кьыз сайлап башлай...

Буны корьген бай къомшусы: — Бу олмайджакъ чобан бу къадар барлыкъны къайдан алгъан экен? Даа меним къойларыма бир хиянетлик япмагъайды, — деп, онынъ эвине келе ве барлыгъынынъ къайдан кельгенини сораштыра... Чобан ич сакъынмайып, олып кечкенлернинъ эписини айта. Огъланнынъ икяесини динълеген бай: — Олян, о учь кунлюк къатты отьмекни алып баргъан экен. Мен керек олса, бир фурун тазе отьмек пиширип алып барырым, эльбет, отьмек чокъ олгъан ерде онынъ уфакълары да тюше биле. Демек, не къадар отьмек уфагъы чокъ тюше, о къадар да алтын олмакъ мумкюн, — дей бай озь-озюне. Саба эрте отьмеклерни чувалгъа толдурып, чобан айткъан чокъракъ янына бара. Сув четинде отурып, яхшы ашап тоя, отьмек уфакъларыны корьмеген адам киби ерге тюшюре ве баскъалап кече. Сонъра алтын чокъ олсун деп, бир къач къалын ве узун сырыкъкетирип, шуотьмекуфакълары тюшкен ерге саплап, эвге къайта. Шу гедже козюни юммай, сабаны беклей. Ниает, саба олып, кунеш догъа. Бай алель-аджеле дагъгъа ашыкъа. Чокъракъ тарафкъа ёл ала. Чокъракъкъа якъынлашкъанда, бакъса, тюневин ерге сокъып кеткен сырыкълары даа зияде къалынлашкъанлар ве пытакълангъанлар. Буны корьген бай: — Олян, амма да чокъ алтыным оладжакъ, ана энди байларнынъ байы олурым! — деп, къуванып сырыкъларнынъ янына баргъанда, олар бирден джанланып, байны яхшы этип чубукъламагъа башлайлар. Ойле чубукълайлар ки, эр ери шише, урбалары чулчубур ола. Неге огърагъаныны анъламагъан бай, ахылдап-охулдап, эвине къача... Арам ниетли, ачкозь бай пайыны ала ве отьмекнинъ уфагъына биле урьмет этмек керек олгъаныны анълай.

1. Не ичюн чобан таягъыны отъмек уфагъы тюшкен ерге саплай?
2. Бай къомшу ве чобаннынъ субетини метинден тапып, текрар окъунъыз.
3. Бай не макъсатнен чокъракъ янына бара?
4. Не ичюн сырыкълар байны чубукъламагъа башлайлар?
5. Бай нени анълай?
6. Чобан ве байны тенъештиринъыз. Олар насыл адамлар?
7. Бу аталар сёзю чобан я да байгъа келише?

Ачкозьнинъ озю тойса да, козю тоймаз.

- сапламакъ — увіткнути
- барлыкъ — багатство
- фурун — піч (для випічки хліба)
- баскъалап кече — топче
- сырыкъ — палиці
- чубукъламакъ — лупити

Къырымтатар тили

Адий ве муреккеп джумлелер

59-мешгъулиет. Н. Умеровнынъ шииринден парчань окъунъыз.

Кунеш къонды, кунь кечти,
Толгъун ай кокке етти...
Бизлер де къанатланып,
Къуш олып, учып кеттик.

1. Адий джумлени муреккеп джумледен насыл этип айырамыз? Хатырланъыз ве анълатынъыз.
2. Джумлелерде къач муптеда ве къач хабер бар?

3. Муреккеп джумлелерде адий джумлелер бири-биринден насыл ишаретнен айырылган?
4. Дефтеринъизге язынъыз. Муптеда ве хабернинъ астыны сызынъыз.

Буны билинъиз!

Джумленинъ баш азалары — муптеда ве хабер. Олар джумленинъ грамматик негизини тешкиль этелер. **Негиз** — джумленинъ эсас манасыны бильдирген кысым.

60-мешгъулиет. Джумлелерни окъунъыз.

1. Надие тизе чиберек пишире, Айше софра доната. 2. Мен омюримде бойле лезетли пиляв даа ашамаган эдим. 3. Кырымтатарлар эвлерине мусафир кельсе, башта оларны сыджакъ къавенен сыйлайлар. Шойле адет. 4. Биз Русланнен берабер дерс бакъмаган анылаштыкъ. 5. Мен тез-тез кабинадан чыкъам ве шу анъ къартанам мени къучакълап багърына баса.

Н. Умеровдан

1. Джумлелерде къач муптеда ве къач хабер бар? Олар нени тешкиль этелер?
2. Эр бир джумледе къач грамматик негиз бар?
3. Джумлелерни дефтеринъизге язып алынъыз, муптеда ве хаберлернинъ астыны сызынъыз.

Джумлелер **адий** ве **муреккеп** ола. Бир грамматик негизи олган джумлеге **адий джумле** дейлер.

Муреккеп джумле исе эки я да экиден зияде адий джумлеледен ибарет ола.

Муреккеп джумлени тешкиль эткен адий джумлелер арасында виргюль къоюла.

Меселя: Кузь кельди, авалар сувуды.

61-мешгъулиет. Тапмаджаларны окъунъыз.

Берекет джыйыла, анбарлар тола,
Ягъмур ягъа, бу не вакъыт ола?

(Кузь)

Озю къазгъа ошай,
Агъзы къашыккъъа ошай.

(Къашыккъъуш)

1. Тапмаджалар къач джумледен ибарет?
2. Джумлелер адий я да муреккепми? Исбатланъыз.
3. Тапмаджаларны дефтеринъизге язынъыз. Джумлелерде грамматик негизни къайд этинъиз.

62-мешгъулиет. Джумлелерни окъунъыз. Адий джумле олгъаныны исбатланъыз.

1. Яхшы сёз кульдюре.
2. Яхшы сёз унутылыр.
3. Яман сёз куйдюре.
4. Яман сёз унутылмаз.

1. Джумлелернинъ къайсыларыны манаджа бирлештирип, аталар сёзлерини япмакъ мумкюн? Анълатынъыз.
2. Аталар сёзлерини дефтеринъизге язынъыз. Муреккеп джумлени тешкиль эткен адий джумлелер ара-сында виргюль къоюнъыз.

63-мешгъулиет. Аталар сёзлерини окъунъыз. Маналарыны анълатынъыз.

Яланджынынъ эви янгъан, кимсе инанмагъан.
Ягъмур иле ер ешерир, эмек иле иль ешерир.
Ишкир иш къыдыра, тенбель аш къыдыра.

1. Аталар сёзлеринде къач грамматик негиз бар? Бу насыл джумлелер? Адий я да муреккепми? Анълатынъыз.
2. Дефтеринъизге язынъыз. Муптеда ве хаберни къайд этинъиз.
3. Учюнджи джумледен адий джумлелер япынъыз.

Къызгъанч къаргъа

Кеч кузь вакъты эди. Кочебе къушлар, энди узакъ сеяткъа азырланып, тайлана-тайлана, мекян денъиштирмек ичюн ёлджу олдылар. Язнынъ сыджагъы бираз ташлап башлагъанынен бульбуль, къарылгъач, сыгъырчыкълар биринджи олып даврангъан эдилер. Оларнынъ пешинден авалар сувугъан сайын къаратавукъ, бодене, акъкъуш ве кийик къазлар учып кете тургъан. Турналар да якъында «къыйыкъ-къыйыкъ, къырлыкъ-къырлыкъ» деп, шаматалаша-шаматалаша кочип кеттилер.

Багъ-багъчалар бираз тынышкъан киби олды. Лякин ич бир ерге кетмеге ниети олмагъан къаргъа ве савускъанлар джанлары сыкъылгъанындан озюнинъ къурназ табиятыны косътереджек олып, бири-бирини эриштирип туралар.

Куньлернинъ биринде кыызгъанч къаргъа, багъчаларнынъ тѣлесинден учып кечейткъанда, бир ерде япракълары тѣкюльген, емишлери джыйылгъан джеviz терегининъ усть пытагъында бирден-бир джеvizчик къалып кеткенини фаркъ эте. Бу ерде къуванчындан «Къар-къарр!» дейджек ола, амма башкъа къушлар эшитип келир деп, индемей къоя.

— Амма-а-н-н-н! Бу да меним къысметим, гъалиба! – деп тюшюне къуванып. — Тез-тез оны алайым да, четке чекилип ашайым!

Къаргъа дос-догъру джеviz тарафкъа учып келе, оны чокъучынен узип ала да, терек тюбюне ерге къона. Джеvizни чокъуйджакъ ола, о да томалачыкъ дегильми санъа: де бир тарафкъа, де башкъа тарафкъа юварлана. Къаргъанынъ япкъан бу арекетлерини шу ерден учып кечейткъан эки савускъан корип къала. Олар къаргъанынъ кыызгъанч олгъаныны биле экенлер. Онынъ ичюн бири-бирине бакъып, чокъучларынен ишмар этелер ве онъа бир къурназлыкъ япмагъа къарар берелер.

Явашчыкътан къргъанынъ янына келип кърналар да, четке тыгърланып кеткен джевишни корип:

— Къргъа, достум, сен не ичюн бир озюнъ топ ойнап отурасынъ? Кель, биз де сенинънен берабер ойнайкъ! — дей савускъанлардан бириси ве джевишни озюнинъ досту олгъан тарафына тепип, тыгърлатып йибере.

— Менимки! — деп къргъа джевишни чокъучына илиндире де, ашыкъаракъ, къанатларыны къакъып учып кете. Савускъанлар исе анкъавлап турмайлар, аман онынъ пешинден екиллер. Къргъанынъ артындан етишип, бириси бир тарафында, экинджиси экинджи тарафында — берабер учып кетелер. Бир савускъан:

— Джаным, къргъам! — дей.

Къргъа айтылгъан тарафкъа башыны чевире, лякин сесини чыкъармай.

— Козюм, къргъам! Юкюнъ агър дегильми? — дей экинджиси. Къргъа энди экинджи тарафкъа башыны чевире, лякин кене де индемей.

— Кель, санъа ярдым этейим! — дей кене биринджиси. Къргъа бу ерде: «Э-э, меним тапкъан джевишимни аладжакъ оласынъызмы? Билем мен сизни, айнеджилер», — деп тюшюне ве не ичюндир бу дакъкъасы къызгъанджылыгы устюн ала да:

— Ё-ёкъ! — деп къычыра. Къычыра ама... оладжакъ олды! Джевиш шу арада ерге тюшип кете. Ташнынъ устюне юварланып тюше де, бир къач парчагъа болюнип, дагылып кете. Пайлашмагъа истемеген къуш джевишинъ тюшкен ерине эне ве:

— Кър-кър! Бу меним джевишим! Кимсеге берем! Кър-кърр! — деп къычырса да,

савускъанлар, болюнген джевизден озь пайыны алып, учып кетелер. Парчалангъан джевизнинъ ашы къаргъагъа да савускъанларгъа да ете.

1. Кеч кузьде кочебе къушлар не яптылар?
2. Къайсы къушлар биринджи олып кочип кетелер?
3. Къаргъа джевизчикни не япты? Къаргъанынъ арекетлерини метинден тапып окъунъыз.
4. Не ичюн савускъанлар къаргъагъа къурназлыкъ япалар?
5. Къышта насыл къушларны корьмек мумкюн? Адларыны айтынъыз.
6. Дефтеринъизге кочебе къушларнынъ адларыны язынъыз.

- кочебе къушлар — перелітні птахи
- сеяхат — подорож
- тайланмакъ — збиратися в зграї
- къаратавукъ — дрізд
- тынышмакъ — заспокоїтися
- чокъуч — дзьоб
- къурназ — хитрий, лукавий
- пай, пайлашмакъ — частка, ділитися

Къырымтатар тили

Адий ве муреккеп джумлелер (девамь)

64-мешгъулиет. Окъунъыз.

Къартбабам дутны бакъкъан:
Темизлеген, ашлагъан.
Бабам къазды, суварды —
Дут купелерни асты.

Н. Умеров

1. Биринджи джумледе къач грамматик негиз бар? О адий я да муреккеп джумлеми? Сойдаш азалары бармы? Олар насыл джумле азасы олалар?
2. Я экинджи джумледе къач грамматик негиз бар? О насыл джумле ола? Сойдаш азалары бармы? Олар насыл джумле азасы олалар?
3. Дефтеринъизге язып, муптеда ве хаберни къайд этинъиз.

65-мешгъулиет. Джумлелерни окъунъыз.

1. Шималь тарафта мешур Ай-Петри дагъы тикленип тура. 2. Кунеш котерильди, дагълар мавы тюске кирдилер. 3. Байырнынъ тёпеси де къып-къырмызы патлакъ чанакъларнен къаплы. 4. Бабам тавшанчыкъны алды, биз де онынъ артындан байыргъа догъру кеттик. 5. Дерс битти ве талебелер тенеффюске чыкътылар.

1. Муреккеп джумлелерни язып алынъыз, грамматик негизни къайд этинъиз. Сонъки муреккеп джумледе къысымлар насыл багълайыджы ярдымынен багълана?
2. Муреккеп джумлелерден адий джумлелер япынъыз.

Буны билинъиз!

Муреккеп джумлелернинъ къысымлары манаджа багълылар. Олар бири-биринен **интонация** ве **багълайыджылар** вастасынен багъланалар.

66-мешгъулиет. Джумлелерни окъунъыз. Грамматик негизни къайд этинъиз.

1. Кунеш парылдап кульди. Къыш кунълери чекильди. 2. Къара топракъ акъ олды. Тазе къарнен ер толды. 3. Чечек ача тереклер. Уяналар боджеклер.

Адий джумлелерден муреккеп джумлелер япынъыз ве дефтеринъизге язынъыз.

67-мешгъулиет. Окъунъыз. Тапмаджанынъ джевабыны тапынъыз.

Багъда, чѣльде о ягъа,
Сачакътан сувлар акъа.
О шувулдап кельгенде,
Балалар къапудан бакъа.

1. Тапмаджа къач джумледен ибарет?
2. Муреккеп джумлени дефтеринъизге язынъыз. Къайд этильген сѣзлер джумленинъ насыл азалары ола?

68-мешгъулиет. Дерслигинъизден учь адий ве учь муреккеп джумлелерни тапып, дефтеринъизге язып алынъыз. Муптеда ве хабернинъ астыны сызынъыз.

Окъув

Ахмакъ къашкъыр *масал*

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, бир ахмакъ къашкъыр бар экен. Бу ахмакъ къашкъыр койден узакъ буюк дагъларда юре, не расткетирсе, эписини тутып ашай экен.

Азмы кече – чокъмы кече, бир кунь къашкъыр пек яман хасталана. — Хасталыгъымнынъ себеби, башкъа айванларны ынджыткъаным ичюндир, — деп тюшюне ве озь-озюне: — Хасталыкътан турсам, ич бир айванны ынджытмам, — дей. Чокъ кечмей о яхшы ола. Шундан сонъ, хаста олгъанда берген сѣюни бутюн айванларгъа бильдирмеге къарар бере.

Кете-кете, дагъда бир алан ичинде отлап турган бузавгъа расткеле. Бузав, ондан къркъкып, къачмагъа ынтыла, амма къашкър онынъ огюне чыккып: — Къркъма, достум, мен артыкъ сени ынджытмайджам, сѣз бердим, — дей. Бузавнынъ бунъа чокъ инанаджагъы кельмей. Амма къашкър сагълыкълашып кеткен сонъ инана.

Къашкър бираз даа кеткен сонъ эки къочкъргъа, сонъ бир аткъа расткеле. Оларгъа да, артыкъ ич бирисини ынджытмайджагъыны айтып, сѣз берип, эвге къайта. Къашкър догъру къобасына келе. Баягъы ял алгъан сонъ, о озюни зиядесинен такъаттан тюшкенини, чокъ ач олгъаныны, къурсагъынынъ гъырылдагъаныны дуя. Не япайым экен, деп тюшюне: — Бабам, дедем ойле яшап кельген де, мен не ичюн бу къадар мераметли олам я, — деп, къайтып, атны ашамагъа къарар бере.

Къашкър артыкъ ич бир шейге къулакъ асмай, догъру аткъа кете. Ат кене эвельки еринде отлай экен. О, къашкърны корьгинен, меселени анълай ве бир айнеджилик тюшюне. Къашкър онынъ янына келип: — Мен сени ашамагъа къарар бердим, — дей. Ат къашкъргъа: — Ашасанъ аша, лякин арт аягъыма бир мых кирди, о мени чокъ раатсызлай, башта оны чыкъарманъны риджа этем, — дей.

Къашкыыр бунъа разы ола. Атнынъ аягъындан мыхны чыкъармакъ ичюн онынъ арт аякъларына якълаша, шу арада ат къашкыыргъа яхшы бир тепме яндыра, ахмакъ къашкыыр юварланып кете. Баягъы вакъыткъа къадар эсини топлап оламай ята. Бираз эси башына келебашлагъан сонъ, тентир-ментир еринден турып кете.

Кете-кете, къочкъарларгъа расткеле. Энди оларны ашайджакъ ола. Къочкъарлар экиси бири-биринен тюртюшип отура экенлер. Бир даа бакъсалар, къашкыырнынъ кельгенини корип, меселени анълайлар, амма тюртюшмектен вазгечмейлер. Къашкыыр догъру оларнынъ янына келип: — Сизни ашамагъа къарар бердим, — дей. Къочкъарларнынъ бириси: — Гузель амма, сен башта бизни акълаштыр да, сонъ ашасанъ, аша. Мына бу бизим бабамыздан асабалыкъ къалгъан топракъ. Биз оны пайлашмакъ ичюн чекишемиз. Риджа этемиз, болип беринъиз, — дей. Къашкыыр разы ола ве топракъны больмек ичюн къочкъарларнынъ арасына кире, къочкъарлар бундан файдаланып, экиси эки тарафтан озьлерининъ суюрю бойнузларынен къашкыырны тюртип, эсини ала ве озьлери къачып кетелер.

Къашкыырнынъ алы пек феналаша. О, зайыфлаша, сонъ дередже такъаттан кесиле. Сонъки ишанчы олгъан бузавгъа кете. Баргъан сонъ бузавгъа да оны ашайджагъыны айта. Бузав: — Бойнузымнынъ янында бир яра бар, башта оны къопарып ташла да, сонъ аша, хасталанмазсынъ, — дей. Къашкыыр разы олып, онынъ бойнузынынъ янына башыны узаткъанда, бузав бутюн кучюни топлап, бойнузларынен къашкыырны къакъыштырып йибере ве къачып кете. Юварланып, джайылып къалгъан къашкыыр тап акъшам устю, кунеш къонайым деген бир вакъытта озюне келе ве эсини топлай.

Энди о аштан да вазгече, тек джаныны къртарып, къобасына барып етмекни арзылай. Арзылай амма, бир даа бакъса, не корьсин, бир сюрю чобан копеги авулдап, онъа кършы келелер. Къашкъргъа ине делиги бинъ алтын олып корюне. О, дос-догъру тавшангъа чапып бара. — Тавшанчыкъ, тавшанчыкъ, джаным-козюм тавшанчыкъ, ач къапыны, мени юванъа ал, — дей. — Ант-емин этем, сени богъмам, парчаламам. Копеклер келе, мени бу йыртыджылардан къртар, сени омюрбилля унутмам. — Къркъусындан къалтырап къалгъан тавшан къапысыны даа зияде пеките де: — Къркътынъмы, къашкър агъа? — деп эриштире. — Сенинъ панджанъа тюшкенде биз де шай къркъа эдик.

Шу арада келип еткен чобан копеклери къашкърны парча-кесек этип ташлайлар.

1. Къашкъргъа не ола?
2. Къашкър берген сѣзюни туттымы?
3. Чобан копеклери къашкърны не япалар?
4. Не ичюн масалнынъ ады «Ахмакъ къашкър» деп къоюлгъан? Тюшюнинъиз, озь фикирлеринъизни айтынъыз.

5. **Къашкъыргъа ине делиги бинъ алтын олып корюне** ибаресини насыл анълатмакъ мумкюн?

6. Бу аталар сёзю масалнынъ къайсы персонажына келише? Не ичюн? Анълатынъыз.

Яланджынынъ ёлу къыскадыр.

Масалны роллерге болип, къашкъыр, ат, бузав, эки къочкъар ве тавшанчыкънынъ сёзлерини керекли дуйгунен ве ифадели айтмагъа огренинъиз. Масалны сыныфта саналаштырынъыз.

- ынджытмакъ — образити
- гъырылдамакъ — вирувати (в животі)
- эс — бути при свідомості (прийти до тями)
- тепме — *за текстом*: удар (копитом)
- къопармакъ — *за текстом*: здерти (рану)

Къырымтатар тили

Ресим узеринде иш

69-мешгъулиет. Метинни окъунъыз.

Казим Эминов

Казим Эминов — белли къырымтатар рессамы. Онынъ иджадында эсас жанрлардан бири — пейзаждыр. К. Эминовнынъ Къырым манзараларына багъышлангъан 100-ге якъын ресимлери бар. 30-гъа якъын ресимлери Озьбекистаннынъ пайтахты Ташкентте, санат музейинде сакъланмакъталар. Оларнынъ бириси — «Аювдагъ. Тазелик» серлевалы ресими.

1. Метинде ким акъкъында айтыла?
2. Рессам акъкъында не айтыла?
3. Казим Эминовнынъ Къырым манзараларына багъышлангъан къач ресими бар?

Буны билинъиз!

Пейзаж сёзю — франсыз сёзю, «мемлекет, ер» демектир. Пейзаж тасвирий санатнынъ жанрларындан биридир. Онынъ тасвирлевининъ эсас предмети — табиаттыр.

70-мешгъулиет. Ресимге бакъынъыз. Муэллифининъ сойадыны ве ресимнинъ серлевасыны окъунъыз.

1. Ресимде насыл дагъ тасвирленген?
2. Бу дагъ акъкъында насыл эфсане бар?
3. Ресимде даа нени коръмек мумкюн?

Ресимге бакъып, икяе уйдурынъыз. Икяени дефтеринъизге язынъыз.

К. Эминов, «Аювдагъ. Тазелик». 1970с.

71-мешгъулиет. Н. Умеровнынъ «Аювдагъ» шиирини ифадели окъунъыз.

Къара денъиз ялысында
Аркъасыны зорукълап,
Бинъ асырлар
Ята Аюв
Башыны сувгъа сакълап.

Юкълай,
Ве тюшюнде коре.
Къатып къалгъан Аюв —
Беяз бузлар
Къаплап алгъан
Къара денъиз боюн.

Юксек, кунешли дагълар
Чапалар ян-яна,
Лякин язнынъ
Чель къокъусы
Ич етмей бурнуна.

Далгъа
Панджасын къытыкълай,
Кокюсине ура —
Уян, Аюв, уян, Аюв,
Уян, деп ялвара.

Уянтма Аювны, денъиз!
Бея къопар турса.
Тузлу сувунъ
Ичип тоймаз
Эгер о уянса...

Эр бир парчада не акъкъында айтыла? Озь сёзлери-нъизнен айтынъыз.

- зорукълап — напружуючись
- бея къопмакъ — відбудеться лихо
- тасвирий санат — образотворче мистецтво

Юнус Темиркъая

Ноябрь

Титислене эр бир якъ,
Сувукъ арта кунь-куньден.
Бузлап башлай таш-топракъ
Къара къышнынъ огюнден.

Эльден-юрттан джоюла
Гузелликнинъ эсери.
Муурьленип къоюла
Бульбуллернинъ сеслери.

1. Шиирде не акъкъында айтыла?
2. Шиирни эзберленъиз.

Мундериджеге эсасланып, **«Ноябрь — кузьнинъ сонъ-ки айы»** серлевалы къыскъа инша язынъыз.

- титислене (ава) — *за текстом*: похмурниѐ
- муурьленмек — *за текстом*: замовкнути

СЁЗ

Сёзнинъ лексик манасы

72-мешгъулиет. Ресимлерни бакъынъыз.

1. Предметлернинъ адларыны айтынъыз. Къайсы предметлернинъ адларыны айтып оламадынъыз?
2. Беш предметнинъ адыны бильдирген сёзлерни дефтеринъизге язынъыз.

Буны билинъиз!

Бир де бир шейни бильдирген сёз — онынъ **лексик манасы** ола.

Меселя: **Кузь** сёзюнинъ лексик манасы «яздан сонъ кельген йыл мевсими».

Чаршенбе сёзюнинъ лексик манасы «афтанынъ учюнджи куню (салыдан сонъ)».

Сёзнинъ лексик манасы изалама лугъатларда анълатыла.

73-мешгъулиет. Окъунъыз. Лексик манагъа эсасланып, нокъталар ерине келишкен сѣзни тюшюнип язынъыз.

1. ... — Къырымнынъ меркези.
2. ... — яз вакътында мектепте дерслер олмагъан вакъыт.
3. ... — афтанынъ бешинджи куню, джума-акъшамындан сонъ.
4. ... — армут терегининъ мейвасы.
5. ... — эмен терегининъ мейвасы.

Биринджи джумледе индже созукъларнынъ астыны сызынъыз.

74-мешгъулиет. Башкъа тиллерден алынган сѣзлерни окъунъыз.

Иран тилинден алынган сѣзлер	Арап тилинден алынган сѣзлер	Юнан тилинден алынган сѣзлер	Могъол тилинден кирген сѣзлер
багъ багъча нар инджир бостан туруп гуль ляле тахта джам мых намаз	ариф эджа исим сыфат нокъта молла китап дерс	ялы кираз фындыкъ мантар нилюфер пападие чам кестане кирамет фурун тепси фильджан	оба серин шинген тоз чебер саран босагъа

Истеген сырадан сѣзлерни дефтеринъизге язынъыз. Оларнынъ манасыны анълатынъыз.

75-мешгъулиет. Окъунъыз.

Телефон, троллейбус, падиша, фломастер, кроссовкалар, чарыкълар, такъвим, богъдай, базиргян, файтон, автобус, шеэр, хан, кой.

1. Эписи сёзлерни билесинъызми? Берильген сёзлерден къайсы бирини къуланмайсынъыз?
2. Земаневий тилимизде къулланылгъан сёзлерни элифбе тертибинде дефтеринъызге язып алынъыз.

76-мешгъулиет. Сёзлерни окъунъыз.

Акъбардакъ, аяз, кок къушагъы, Наврез, ягъмурлар, чыкъ, къар топу, кок гудюрдиси, къардан адам, эрылгъан, къар данеси, къавун, чана, къолчакълар, къар бораны, пападие, бурь, йылдырым, юзюм.

«**Баарь**», «**Яз**», «**Кузь**», «**Къыш**» мевзуларына келишкен сёзлерни нумюне боюнджа язынъыз.

Нумюне:

Баарь: акъбардакъ, ... ,

Яз: ... , ... ,

Кузь: ... , ... ,

Къыш: ... , ... ,

- лексик мана — лексичне значення
- яй — струна
- кемане яйы — смичок скрипки
- чарыкълар — постолы
- базиргян — купець, торговець
- чыкъ — роса
- къар данеси — сніжинка

Къыш — уста

Бугунь нелер олгъан, нелер!
Саба турдым, пенджерелер,
Не бакъайым, о бир якъта
Не олгъанын косътермейлер.

Чагъырдым мен къардашымны,
Бакъты о да, шашты къалды.
Мышыгъымыз да мырылдады,
Тюшюнджеге эр кес далды.

Бу джамларгъа нелер олгъан?
Туманлангъан, йылдызлангъан,
Чешит орьнек, къабартылар
Уста къолнен ялдызлангъан.

Ямалгъан джам къагъытлардан,
Гедже терлеп, сувлар акъкъан,
Буздан бирер шише саркъкъан,
Санки къызлар купе такъкъан.

Буны япкъан — буздан эллер,
Къыш бабайнынъ — бу орьнеклер,
Къышта буюк усталыкъ бар,
Эр тарафта ресим япар.

1. Шиирни окъугъанда, нида ве суаль ишаретлери олгъан джумлелерни айырыджа ифадели айтынъыз.
2. Къыш не якъан? Шиирге эсасланып, икяе этинъыз.
3. Бу шиирни окъугъанда насыл дуйгъулар пейда ола?
4. Шиирни эзберленъыз.

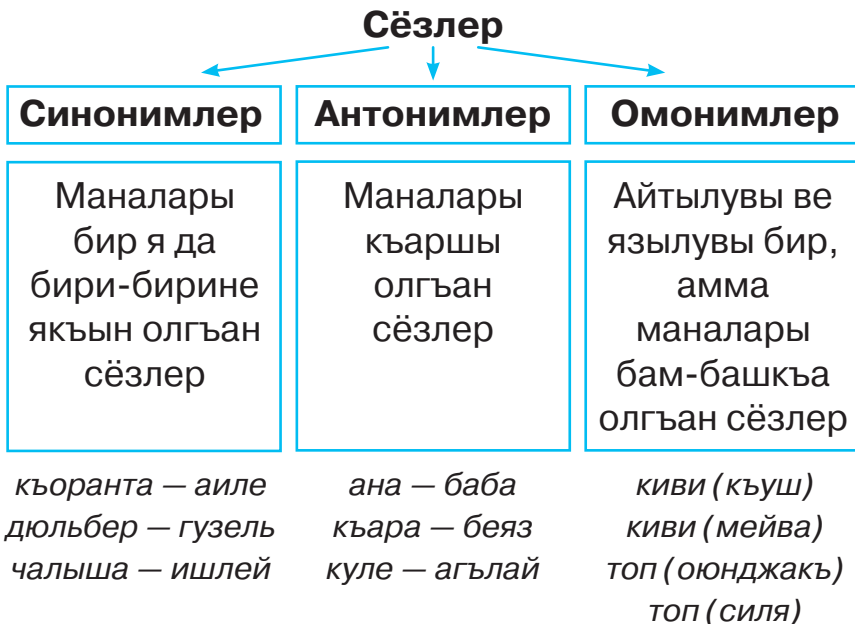

- къабарты — здуття
- ялдызламакъ — сріблити

Къырымтатар тили

Синонимлер, антонимлер ве омонимлер

77-мешгъулиет. Схемагъа бакъып, синонимлерни, антонимлерни ве омонимлерни хатырланъыз.

1. Эр бир синонимлер, антонимлер, омонимлер чифти насыл сёз чешити ола?
2. Оларны дефтеринъизге язып алынъыз.

Буны билинъиз!

Синонимлер сырасыны ве антонимлернинъ чифтини тешкиль эткен сёзлер бир сой сёз чешитине аит олалар.

Меселя: къартана — бита (исим), гедже — кунъдюз (исим), тербиели — эдепли — низамлы (сыфат); татлы — аджджы (сыфат), отурмакъ — турмакъ (фииль).

Омонимлер исе фаркълы сёз чешитлерге аит ола биле.

Меселя: ал (сыфат) — ал (фииль), къыр (исим) — къыр (фииль).

78-мешгъулиет. Аталар сёзлерини окъунъыз. Маналарыны анълатынъыз. Дефтеринъизге язынъыз.

1. Яхшы сёз унутылыр, яман сёз унутылмаз.
2. Язда ишлеген, къышта тишлер.
3. Эвинъ тар олса да, гонъюль бол олсун.
4. Чокъ динъле, аз сёйле.
5. Файдасыз сёзни айтма, файдалы сёзден къайтма.
6. Ишкир иш къыдыра, тенбель аш къыдыра.

Антонимлернинъ астыны сызынъыз.

79-мешгъулиет. Окъунъыз.

Къырмызы, къызыл; уфакъ — балабан; буюк, балабан; ай — ай; татлы — аджджы; дост, аркъадаш; тюш — тюш; къуванмакъ, шенъленмек; дост — душман; сувукъ — сыджакъ; яз — яз; къой — къой.

1. Сёзлерни маналарына коре учь сырагъа язынъыз.

Синонимлер	Антонимлер	Омонимлер

2. Эки сёзнен джумле уйдурьп язынъыз.

80-мешгъулиет. Окъунъыз.

1. Сёзлерге синонимлерни тюшюнип язынъыз.

Нур — ... , лаф этмек — ... , йыр — ... , иш — ... , ушюмек — ... , омюр —

2. Сёзлерге антонимлерни тюшюнип язынъыз.

Гедже — ... , къыш — ... , саба — ... , къыз — ... , юксек — ... , терен —

81-мешгъулиет. Окъунъыз. Къайд этильген сёзлернинъ манасыны анълатынъыз. Бу насыл сёзлер?

Бир далда эки кираз,
Бири — **ал**, бири — безьз.

(Халкъ йыры)

Бир далда эки **алма**,
Бирин **ал**, бирин **алма**.

(Халкъ йыры)

Айгъа **бакъа** ешилъ **бакъа**,
Ёлгъа бакъа ешилъ бакъа.

(Н.Умеров)

Джумлелерни дефтеринъизге язынъыз. Учюнджи джумледе муптеда ве хаберни къайд этинъиз.

- бам-башкъа — зовсім інший
- кираз — черешня
- ал — 1) червоний, 2) візьми
- бакъа — 1) жаба, 2) дивиться

Наджие Аметова

Дагъда байрам

Къыш. Дагъны къар къаплады. Тавшан бем-без къар устюнде излер къалдырып, чапып кетмекте эди. Номай пытакълы нарат янына кельгенде абдырап токътады. О, балабан бир кирпиче расткельген эди.

— Сен мени къоркъуттынъ, — деди тавшан кирпиче. — Бойле маальде мында не япасынъ? Сыджакъ юванъда юкъласанъ олмаймы?

— Мен Йылбаш байрамыны тувгъан межанымда къаршыламакъ истейим. Келип еткенимдже, орталыкъны къар басты. Я сен, бойле ашыкъып, къайда чапасынъ?

— Мен де Йылбашны шу дагъда къаршыламагъа ниет эткен эдим. Кеч къалырым деп, ашыкътым, — деди тавшан.

— Эгер разы олсанъ, Йылбашны берабер къаршылайыкъ, — теклиф этти кирпичи.

— Разым, — деди тавшан. — Лякин, ойле экен, Йылбаш башланмаздан эвель, кель, бир эвчик къурайыкъ.

Шу нарат устюнде сансар яшай эди. О, кирпичинен тавшаннынъ лафыны эшитти. Оларгъа озь ювасыны теклиф этип:

— Кирпи, тавшан, эгер истесенъиз, Йылбашны меним ювамда къаршылайыкъ, — деди. — Мен де узакълардан кельдим, лякин энди юва да яптым.

— Сенинъ терек къувушында ясагъан юванъ уфачыкъ. Эм де биз ойле юваларда яшап алышмадыкъ. Истесенъ, бизге къошул, берабер эвчик къурайыкъ, — деди тавшан.

Сансар разы олды. Учевлешип, эв кърмагъа башладылар. Эр кес элинден кельгенини япты: кирпи агъач ташыды, тавшан агъачларны пытакълардан темизледи, сансар таван къакъты... Чокъ кечмеден эв де азыр олды. Олар эвчикнинъ ичине кирдилер.

— Йылбашкъа сайылы саатлер къалды. Бираздан Аяз деди де келеджек. Оны мунасип къаршыламакъ керек. Айдынъыз, байрам софра-сы донатайыкъ, — деди тавшан.

— Догъру, — деди сансар, — биз догъмуш дагъгъа не ичюн кельдик? Къартбаба-къартаналарымыздан къалгъан адетлерни кутъмек ичюн. Билесинъизми, мен не япаджам? Мен Аяз дедени шекеркъыйыкънен сыйлайджам. Манъа бу емекни пиширмеге къартанам огретти. Шекеркъыйыкъ ойле лезетли ки, оны къапсанъ, агъзынынъда къар киби ирип кете.

— Мен Аяз дедени кобетенен сыйлайджам, — деди кирпи.

— Ойле экен, мен къррабие пиширеджем, — деди тавшан. Олар азырланмагъа башладылар.

Шу нарат янында башыны огге созып, пуф киби йымшакъ, узун, дюльбер къуйругъынен гъурурланып, тильки кете эди, козю эвчикке тюшти. «Бу эвчик мында ёкъ эди де, къайдан пейда олды?» — деп тюшюнди. Сонъ эвчикнинъ этрафыны енгиль адымларнен бир къач кере айланып чыкъты. Пенджерере къаршысына барды. Ичери бакъты: тавшан энди пишип етишкен къурабие, шекеркъыйыкъ, кобетелерни фурундан бирер-бирер чыкъара. Кирпинен сансар исе буюк авесликнен софра донаталар. Лезетли емеклернинъ къокъусы тилькининъ маддесини къытыкълады. Тильки къапыны къакъты. Тавшан, кирпич, сансар ишлерини ташлап динълендилер. Йылбашкъа даа вакъыт бар эди. «Кельген ким экен?» — деди кирпич. Тавшан пенджерерден тышкъа бакъты. Айнеджи тилькини къуйругъындан таныды. Чюнки пенджерерден онынъ тек пуф киби къабарыкъ, узун къуйругъы корюне эди. Кирпи къапугъа барды.

— Кет мындан, тильки, сени таныдыкъ! Санъа къапуны ачмайджамыз, — деди.

Тильки айнеджиликнен:

— Кельгенинъизни эшитип, пек къувандым. Сизни къыдырып чокъ кездим, ниает таптым. Йылбашны сизнен берабер къаршыламакъ истейим, — деди.

Тильки бу лафларны эм айтты, эм бурнуна ургъан къокъуларнынъ тесиринде лезетли емеклерни козю огюне кетирди. Атта дудакъларыны ялап биле алды.

Кирпи, сансар, тавшан тилькининъ айнеджи олгъаныны пек яхшы биле эдилер. Оны ичери йибермедилер. Ниетине етмеген тильки эвчикнинъ этрафында бир къач кере доланды, ачувланды, сонъ кетмеге меджбур олды. Ёлда онъа къарт бир къашкъыр расткельди:

— Къайда кетесинъ, тильки? — сорады къашкъыр.

— Аяз дедени къаршыламагъа. О шу этрафларда юре деп эшиттим. Сен корьмединьми?

— Ёкъ, корьмедим, — джевап берди къашкъыр.

— Юрь, берабер онынъ ёлуна чыкъайыкъ, — деди тильки, — биз де бирер бахшыш алырмыз.

— Истемейим, — деди къашкъыр, — мен бахшышны не япайым, оларны ашамагъа агъзымда бир тиш биле къалмады.

Къашкъыр озь ёлуна кетти.

Узакътан Аяз деденинъ сеси эшитильди. О шень, бем-беяз къаргъа бурюнген наратларгъа къувана, оларгъа бакъа-бакъа гонъю котериле. Онынъ омузындаки бахшыш чувалы яры-ярыгъа бошагъан. Тильки дос-догъру Аяз деденинъ ёлуна чыкъты. Онъа ялтакъланды:

— Аяз деде, чувалынъ энди баягъы бошагъан.

— А-а тильки, сен де бахшыш истейсиньми? — деп сорады Аяз деде. — Бугунъ меним кейфим яхшы. Айды, сени де сырадан къалдырмайым, лякин япкъан айнеджилигинъ эски йылда къалсын. Янъы йылда бир даа айнеджилик япма.

Аяз деде чешит лезетли конфетлер, шоколадлар толу торбачыкъны тилькиге берди. Тильки торбаны алды амма, шу дакъкъада кене айнеджилик этип:

— Аяз деде, — деди о, ёлуны девам этмекте олгъан Аяз дедени токътатмагъа тырышып, — бу тарафларда менден гъайры ич бир джан ёкъ. Сен къайтсанъ да олур.

Айнеджи тильки къарт къашкъырнынъ, кирпичи, сансар, тавшаннынъ йылбаш бахшышы алгъанларыны истемей эди. Лякин Аяз деде тилькининъ табиатыны пек яхшы биле. О тилькиге инанмады. Ёлуны девам этти. Ёлда къашкъырны расткетирди.

О яваш-яваш кете эди.

— Э-э къашкъыр, сен пек къартайгъансынъ, аякъларынынъ зорнен суйрейсинъ. Ма, санъа да бир бахшыш... Эски йылны хатырла, янъы йылгъа къуван, — деп, бахшыш торбачыгъыны къашкъыргъа туттурды. — Энди мен къайтсам да олур. Бу тарафта бахшыш алмагъан къалмады, гъалиба.

— Къайтмагъа ашыкъма, Аяз деде, мен аджайип къокъулар дуям, — деди къарт къашкъыр. — Бу къокъулар манъа яшлыкъ йылларымны хатырлата.

Аяз деденен къашкъыр къокъу кельген тарафкъа юрьдилер. Олар тавшан, сансар, кирпи къурган эвчик янына келип чыкътылар.

— А-на, дагъда янъы эвчик пейда олгъан, — деди къарт къашкъыр къарыкъ сеснен, — таныш къокъулар мындан келе экен даа.

— Насыл дюльбер эвчик, — деди Аяз деде ве къапыны къакъты. Кирпи, сансар, тавшан оны сабырсызлыкънен беклей эдилер.

— Аяз деде кельди, — деди шенъленип сансар ве къапыны ачты.

Аяз деде ичери кирди. Оны байрам софрасына теклиф эттилер. Шу арада олар босагъада турган къашкъырны корьдилер. Кирпи, тавшан, сансар къоркъкъанларындан эвчикнинъ кошелерине сакъландылар.

— Менден къоркъманъыз, — деди къарт къашкъыр, — мен сизге «хош кельди» айтмагъа кельдим.

Аяз деде де къашкъырнынъ яхшы ниетнен кельгенини айткъан сонъ, кирпи, тавшан, сансар сакълангъан кошелеринден чыкътылар.

— Мен сизни пиширген ашларынынъизни къокъусындан таныдым. Эждатларынынъизгъа пек ошай экенсинъиз. Олар шу дагъда яшагъан вакъытларында байрам кунълери этрафны

бойле аджайип кьокьулар сара эди, — деди кьарт кьашкьыр.

Эв саиплери кьашкьыр йыртыджы, залым олса да, ялан айтмагъа бильмегенини эшиткен эдилер. Кьарт кьашкьырны Йылбаш софрасына давет эттилер.

Аяз деде кирпи, сансар, тавшанны Йылбаш байрамынен хайырлады.

— Тавшан, бу санъа, — деп, чешит лезетли емеклер толу бахшыш торбачыгъыны тавшангъа берди. Экинджи торбачыкъны сансаргъа, учюнджисини кирпиге багъышлады. Олар шеньликнен софрадаки емеклерге узандылар.

— Бакъ сен, — деди Аяз деде, — бу дагъда сизлернен корюшмегенимден берли кьач кыш, кьач яз кечти. Мен бу емеклернинъ лезетини унутаязгъаным. Мына шу емеклер кене софрада. Деделер диярына хош кельдинъыз!

Олар байрам софрасы башында баягъы шеньлендилер, сонъ тышкъа чыкътылар. Бири-бирининъ эллерини тутып, эвчик этрафында айландылар. Акъырын-акъырын энмекте олгъан бем-безяз кьар устюнде хоран тептилер.

1. Айванлар дагъда насыл ниетнен топлаштылар?
2. Эвчикни кьурмагъа ким теклиф этти?
3. Аяз дедени кьаршыламакъ ичюн айванлар не пиширдилер?
4. Ким Аяз дедени токътатмагъа тырышты?
5. Кьарт кьашкьырнынъ арекетлерини козетинъыз. Онъа кыймет кесинъыз.
6. Икяенинъ баш кьараманы кимдир?

- мемян — *за текстом*: батьківщина
- ялтакъланмакъ — підлизуватися
- залым — жорстокий, безжалісний
- акъырын-акъырын — тихо, повільно

СЁЗ ТЕРКИБИ

Сёзнинъ тамыры. Тамырдаш сёзлер

82-мешгъулиет. Шиирни окъунъыз.

Аш татлы олсун!

Битам япты кобете,
Бугунь эпимиз эвде:
Анам, бабам, къартбабам,
Къардашларым ве татам.

Тез-тез софра донаттыкъ,
Ашамагъа отурдыкъ.
«Бисмиллях» деп, башлаймыз,
Татлы-дамлы ашаймыз.

Къапудан агъам кирди,
«Аш татлы олсун!» — деди.
Ашагъан сонъ эпимиз
«Эльхамдуллилях» — деймиз.

Э. Усеин

1. Бу шиир бизни неге огрете? Айтынъыз.
2. Къайд этильген сёзлерни язып алынъыз ве тамырларыны къайд этинъиз.

83-мешгъулиет. Сёзлерни окъунъыз.

Дост, достлукъ, достча, достум.
Сыныф, сыныфдаш, сыныфта, сыныфнынъ.
Шекер, шекерлик, шекерли, шекерсиз.
Кой, койдеш, койлю, койден.

Дефтеринъизге язынъыз, сёзлерде умумий къысымларыны къайд этинъиз.

84-мешгъулиет. Тамырдаш сѣзлерни нумюне боюнджа язып алынъыз.

Денъиз, инсан, яз, чокъ, инсанлыкъ, язув, чокъча, язмакъ, инсаниетли, чокълукъ, языджы, денъизджи, инсанджа, мерамет, къум, мераметли, къумлукъ, файда, къумлу, файдалы, мераметсиз, файдасыз.

Нумюне: *денъиз*, *денъизджи*.

Сѣзнинъ болюнмеген кысмына **тамыр** дейлер. Тамырнынъ озь башына манасы бар. Бир тамырдан япылгъан сѣзлерге **тамырдаш сѣзлер** дейлер.

Языда тамыр бойле *—* къайд этиле.

Месея: *бибер* — *биберлик* — *биберли*.

85-мешгъулиет. Берильген сѣзлерге тамырдаш сѣзлер тюшюнип язынъыз. Тамырны къайд этинъиз.

Нумюне:

Байрам — *байрамлыкъ*

чам — ...

давул — ...

чалгъы — ...

оюн — ...

86-мешгъулиет. Метинни окъунъыз.

Билял Мамбет Къырымда, Судакъ районнынъ Къоз коюнде дюньягъа кельди.

Орта мектепни сюрдюнликте битире. Мектепте окъугъанда Билял шиирлер язмагъа башлай. Онынъ шиирлери, эфсанелери, дестанлары саде ве анълайышлы тильнен язылгъан.

Билял Мамбет белли бала шаирлеринден бири сайыла. Онын эсерлери башка халкларнын тиллерине де терджиме этильди.

1. Метин кьач абзацтан ибарет?
2. Биринджи абзацта ким акькьында айтыла?
3. Экинджи абзацта не акькьында айтыла?
4. Соньки абзацта насыл малюмат бериле?
5. Метинге серлева кьоюнъыз.
6. Исимлерде тамырны бельгиленьиз.

- сёзнинь тамыры — коринь слова
- тамырдаш сёзлер — однокореневі слова
- малюмат — 1) знания, 2) відомості
- сургюнлик — заслання, вигнання
- анълайышлы — зрозумілий, доступний
- дестан — переказ

Окьув

Зейтулла Албатлы

Кьыш булуты

Гурюльтисиз, сес-солукьсыз
Орьте кокни кьыш булуты.
Афакьансыз, сагьанакьсыз
Ёкьтыр онынь яшын-оту.

Кьыш булуты чырай сыта,
Лякин ёкьтыр ягьмур сели,
Базан кьарны бизден кьыта,
Базан элек киби элей.

Акъ чаршафын ерге джайып,
Акъ тонларнен терек орте.
Коктен кетсе, кок ачылса,
Серт сувугъы къулакъ черте.

Чертсе — чертсин бурун, къулакъ,
Эгер ерни къар къандырса.
Язы отьмез сувсуз-къургъакъ,
Къыш-къышлыгъын билип япса.

1. Шиирни ашыкъмайып, ифадели окъунъыз.
2. Къыш булуты насыл ола? Шиирнинъ мундеридже-сине эсаланып, тарифленъыз.
3. **Къыш-къышлыгъын билип япса** ибареси нени анъ-лата? Муэллиф не акъкъында айтмакъ истеди?

- афакъан — злість, лють
- сагъанакъ — проливний дощ, злива
- яшын — блискавка
- сель — сель, бурхливий паводок
- къытмакъ — скупитися
- чертмек — *за текстом*: щипае
- къандырмакъ — втамовуе (землю)
- язы отьмез (кечмез) — не пройде

Ялгъама (аффикс)

87-мешгъулиет. Окъунъыз.

Голь

Коюмизнинъ четинде **голь** бар. **Гольнинъ** этрафында кестане, сельби, къвакъ, джеviz тереклери гурълеп осьмекте. Яз-къыш **гольге** акъып тургъан озенчик гольнинъ сувуны эксилът-мей. Сыджакъ яз айларында балалар **гольде** ялдамагъа севелер. Гольнинъ темиз ве шеффаф сувларында ялдамакъ олар ичюн бахт, къуванч ве сефадыр.

Къайд этильген сёзлерни язып алынъыз ве умумий къысымларыны къайд этинъиз.

Тамырдаш сёзлернинъ умумий къысымна **тамыр** дейлер. Тамырны больсенъиз, сёзнинъ манасы гъайып олур. Сёзнинъ тамырына къошулгъан къысымгъа **ялгъама** я да **аффикс** дейлер.

Языда ялгъама бойле \wedge къайд этиле.

Месея: сют — сют \wedge лю, бахт — бахт \wedge лы.

88-мешгъулиет. Берильген сёзлерге ялгъамалар къошып язынъыз. Тамырны ве ялгъаманы къайд этинъиз. Дёрт сёзнен джумлелер уйдурып язынъыз.

Темиз, сув, тоз, шеэр, юзюм, яхшы, акъыл, чокъ, яман, кемане, сют, козь, невбет, бостан, дерс, иш, къаймакъ, лезет.

Ярдымджи ялгъамалар: -лик, -лыкъ, -люк, -лукъ, -лу, -лю, -ли, -лы, -джи, -джы, -чи, -чы.

89-мешгъулиет. Берильген сёзлерни нумюне боюнджа язып алынъыз.

Нумюне: **-лик** **-лыкь** **-лукь** **-люк**
 \wedge \wedge \wedge \wedge
 шекерлик, дагълыкь, тузлукь, чёллюк

Шекерлик, тузлукь, озенлик, юзюмлик, бошлукь, дагълыкь, чёллюк, азлыкь, чёплюк, бостанлыкь, къумлукь, инджелик, къалынлыкь, мераметлик, балалыкь, кузьлюк.

Ялгъамаларнынъ бойле чешитлери бар:

1. **Сёз япыджы ялгъамалар;**
2. **Сёз денъиштириджи ялгъамалар.**

90-мешгъулиет. Нокъталар ерине келишкен сёзлерни язынъыз.

1. ... балаларны тербиелей.
2. ... эвлер къура.
3. ... хыяр асрай.
4. ... явлукь нагъышлай.
5. ... аккордеон чала.

Ярдымджы сёзлер: чалгъыджы, къуруджы, тербиеджи, нагъышчы, бостанджы.

91-мешгъулиет. Метинни окъунъыз.

Сыныфымыз пек муаббет. Биз бири-биримизге мусафирликке барамыз, догъгъан **куньлерни** берабер, бутюн сыныфымызнен къайд этемиз, окъувда кери къалгъан **сыныфдашларымызгъа** ярдым этемиз, агъыр **алларда** бири-биримизге къол узатамыз. Бизим аджайип сыныф реберимиз бар. Алия Саидовна. Биз оны севемиз ве урьмет этемиз. О, бизим акъыкъий достумыз.

Н. Умеров

1. Тамырдаш сѣзлерни язып алынъыз. Къайд этильген сѣзлерде чокълукъ ялгъамасыны къайд этинъиз.
2. Метинде не акъкъында айтыла?
3. Я сизинъ сыныфынъыз насыл? Озь сыныфынъыз акъкъында икяе язынъыз.

- сѣз япыджы ялгъама — словотвѣрний афікс
- сѣз денъиштириджи ялгъама —
словозмѣнний афікс

Окъув

Билял Мамбет

Али ве аюв *эфсане*

Дере, къырны къар къаплады,
Еллер инълей серт тюркю,
Койлю Али чана еккен,
Аркъасында чал куркю.

Одун керек, орман бетке,
О, ашыкъып кетмекте.
Атлары да чапкъыр экен,
Чана вызлап отьмекте.

Дигер баллар кой четинде
Акъшамгъадже ойнайлар.
Аякълары ушюсе де,
Кене тайып, тоймайлар.

Али исе, йигит киби,
Одун юклей чанагъа.
Агъач парлай, атеш якъа,
Ярдым эте анагъа.

Бир кунь кене саба эрте,
Орман бетке ёл алды.
Балтасыны эльге алып,
Орманлыкъны доланды.

Анда исе къар пек къалын,
Ёрулды о, токъталды.
Чанасыны якъынлады,
Бираз турып ял алды.

Манълайындан терлер акъа,
Сыкъ-сыкъ ала нефесин.
Бир къаба сес эшитильди,
Али топлады эсин.

— Эй, огъланчыкъ, токътта, — деди:
Арттан кимдир багъырды.
— Мен аювым, къоркъма, — деди,
Текрар, текрар чагъырды.

Огълан «Къарны гъарч-гъурч басып
Кельген ким...», деп ойланды.
Одуныны ташлады да,
Сонъ артына айланды.

Бакъса, къумрал къалпакъ кийген,
Пельван «адам» кельмекте,
Узун бурун, бети юнлю,
Къаба сеснен кульмекте.

Али бирден сескенди де,
Четке алды озюни.
Къоркъанындан шашмалады,
Юмды эки козюни.

— Къоркъма, огълан, мен аювым,
Ярдым этмеге кельдим.
Одунларынь агъыр экен,
Ташла, юклерим кендим.

Ишни севген балаларны,
Мен де севем юректен, —
Деди де, о буюк далны
Чекип кырды теректен.

Бир кыач даккыа кечер-кечмез,
Чана толды, байланды.
Огълан минди эгерине,
Атлар койге айланды.

Бойлеликнен, аюв пельван
Севди ишкир Алини.
Атта аюв досту ола,
Ким де севсе эмекни.

1. Али анасына насыл ярдым эте?
2. Бир кунь огъланчык къайда ёл алды?
3. Орманда Али насыл муджизеге огърады? Метинден бу акъта левханы тапынъыз ве ифадели окъунъыз.
4. **Пельван «адам» кельмекте** сатырында ким акъ-кында айтыла?
5. Не ичюн Аюв пельван Алиге ярдым этти?
6. Бу аталар сёзю насыл мананы анылата? Музакере этинъиз.

Иштен кыоркъмагъан, кыыштан кыоркъмаз.

- чал куркю — попеляста шуба
- чапкыыр — прудконогий
- ял алмак — відпочивати
- кыумрал — темно-русявий (-а)
- кыаба (сес) — грубий (голос)
- сескенмек — здригнутися
- эгер — сідло

Сёз япыджы ялгъамалар (аффикслер)

92-мешгъулиет. Сёзлернинъ чифтини окъунъыз. Эр бир сёзнинъ манасыны нумюне боюнджа язынъыз.

Нумюне:

Чиберек(емек) — чиберекчи(чиберекяпкъан адам).

Къырым (...) — къырымлы (...);

кой (...) — койлю (...) — койдеш (...);

ад (...) — аддаш (...);

сыныф (...) — сыныфдаш (...).

Сёзлерде тамыр ве ялгъамаларны бельгиленъиз. Ялгъамалар сёзлернинъ манасыны денъиштирдилерми?

Тамыргъа къошулып, янъы сёз япкъан ялгъамагъа **сёз япыджы ялгъама** дейлер. Сёз япыджы ялгъамаларнынъ къалын ве индже, дудакълы ве дудакъсыз шекиллери бар. *Меселя: бала-лыкъ, туз-лукъ, сют-люк, темиз-лик.*

93-мешгъулиет. Джедвельге бакъынъыз. Сёз япыджы ялгъамаларнынъ сырасыны окъунъыз ве билинъиз. Мисаллерини окъунъыз.

Сёз япыджы ялгъамалар	Мисаллер
-лыкъ, -лик, -лукъ, -люк	язлыкъ, теренлик, бошлукъ, козьлюк
-лы, -ли, -лу, -лю	ягъмурлы, кунешли, бузлу, койлю

-джы, -джи, -джу, -джю	бал джы , тиль джи , ёл джу , гуль джю
-чы, -чи, -чу, -чю	аш чы , иш чи , топ чу , сют чю
-даш, -деш	ватан даш , кой деш , сой даш , фикир деш

94-мешгъулиет. Окъунъыз ве нокъталар ерине келишкен сёз япыджы ялгъаманы тюшюнип язынъыз.

Оюн..., даре..., берекет..., зарар..., кузь ..., одун..., ешилъ..., багъ..., тат..., чёлъмек..., яз..., тербие..., урьмет ..., тень..., аркъа ..., тарих ...

95-мешгъулиет. Окъунъыз.

Энъ **кучълю** эллер – бабамнынъ эллери.
Энъ **бахтлы** козьлер – бабамнынъ козьлери.
Энъ **акъыллы** сёзлер – бабамнынъ сёзлери.
Дюнъяда **къветли** тек меним бабам.

Э. Усеин

1. Шиирде ким акъкъында ве не айтыла?
2. Я сиз бабанъыз акъкъында не айта билесинъиз?
3. Шиирни дефтеринъизге язынъыз. Къайд этильген сёзлерде тамыр ве ялгъаманы бельгиленъиз. Бу насыл ялгъамалар? Анълатынъыз.

96-мешгъулиет. Окъунъыз.

1. **Булутлы** кок шу анъде ачылгъандай корюнди. 2. Сувукъ **аязлы** кунълер кечти. 3. Кузь кунълери не къадар **къуванчлы, берекетли** эди. 5. Айванлар адеми пек **меракълы**.

Джумлелерни дефтеринъизге язынъыз. Къайд этильген сёзлерде сёз япыджы ялгъамаларны бельгиленъиз. Олар насыл сёз чешити ола?

Сёз денъиштириджи ялгъамалар

97-мешгъулиет. Окъунъыз.

Сансар аш къыдырып, ормандаки аланлыкъ-**къа** къадар барды. Аланлыкъ четинде дагъджы-**нынъ** эвчиги тура эди.

Эвчик янында бир сюрю къуш къармалаша эди. Сансар ашагъы пытакъ**къа** секирип тюшти ве къушлар ем ашагъан ерге якъынлашты. Сонъра масан**ынъ** устуне чыкып, къушлар**нынъ** емини ашап башлады.

Э. Амит

Джумледе сёзлерни бири-бирине багълагъан ялгъамаларгъа **сёз денъиштириджи ялгъамалар** дейлер.

Къырым-нынъ	Къырым-ым
Къырым-гъа	Къырым-ынъ
Къырым-ны	Къырым-ы
Къырым-да	Къырымы-мыз

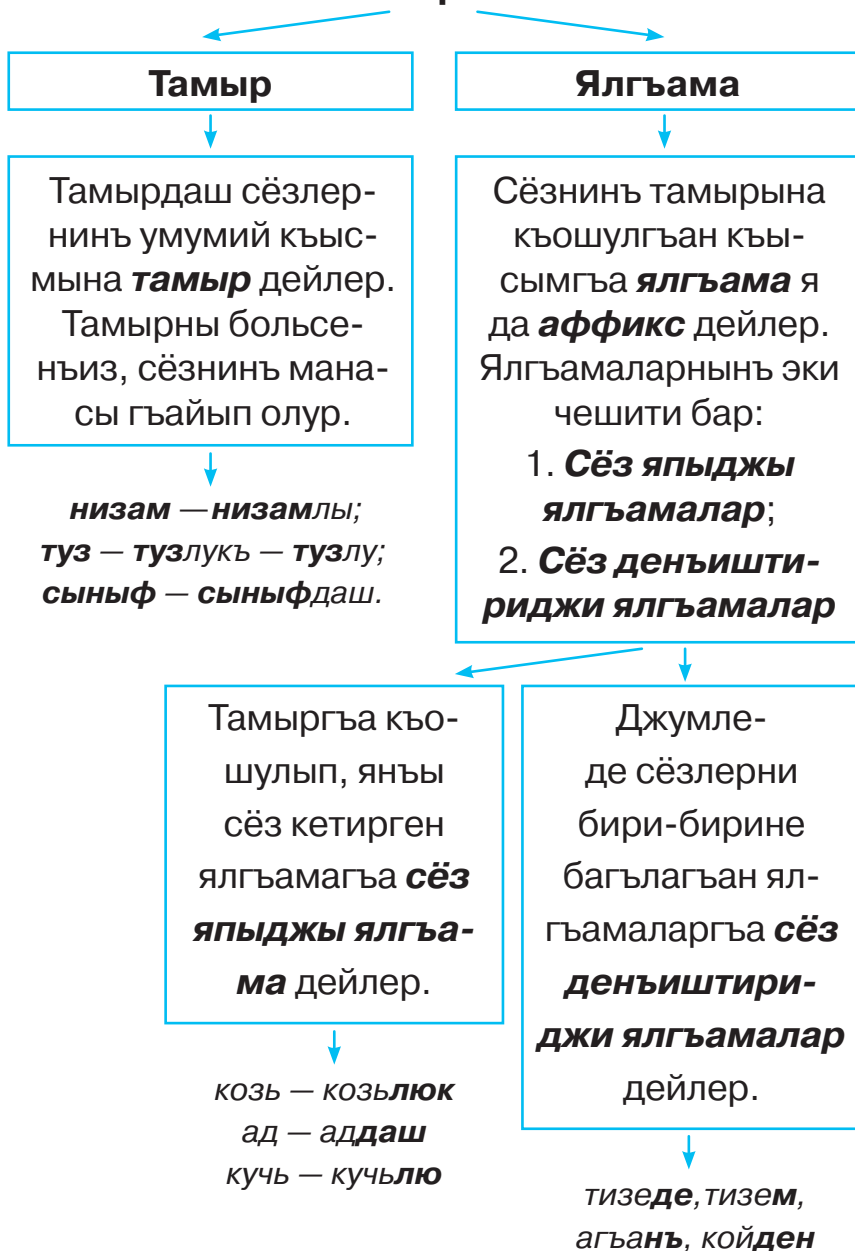
98-мешгъулиет. Сёзлерни окъунъыз, нумюне боюнджа джедвельге язынъыз.

Сыныфдашым, сабадан, юртум, тенеф-фюсте, дерслик, дефтерни, сыныфта, эдепли, къышлыкъ, анам, оджамыз, раленинъ, бабасы.

Тамыр	Сёз япыджы ялгъама	Сёз денъиштириджи ялгъама
кузь		-де
сыныф	-даш	-ым

99-мешгъулиет. Джедвельде берильген малюматларны окъунъыз.

Сёз теркиби

«Сёз теркиби» джедвелине эсасланып, «Сёзнинъ тамыры ве ялгъама акъкъында билъгилерим» серлевалы малюмат азырланъыз.

100-мешгулиет. Окъунъыз.

1. **Кунешнинъ** нурлары парылдап, одаларны айдынлатты. 2. **Эмирнинъ бабасы** ве **агъасы** айдавджы олып чалышалар. 3. **Кокте босторгъайнынъ** шенъ **тюркюси** янъгъырай. 4. **Бааръде** авалар къызгъанынен **балны** ашайлар. 5. **Къарт-бабасы** оны саба эрте турмагъа алыштырды.

Джумлелерни язып алынъыз. Къайд этильген сёзлерде сёз денъиштириджи ялгъамаларны бельгиленъиз.

101-мешгулиет. Сёзлерни окъунъыз. Нумюне боюнджа сёзлерни язып алынъыз.

Сёз япыджы ялгъамалар	Сёз денъиштириджи ялгъамалар
Бирлик, ... ,	Эвде, ... ,

Кезлевден, азбарнынъ, теклик, авджылыкъ, авгъа, койдеш, сокъакъта, ягъмурлы, кузьлюк, багъджы, багъдан, эвим, япракъны, перделик, пенджеререде, сёзлюк, джамджы, дерслик, дерске.

102-мешгулиет. Тапмаджаларны окъунъыз. Джевапларыны айтынъыз.

1. Бу емиш осе **дагъда**,
Кимерде осе **багъда**.
Айтам ачыкътан-ачыкъ
Эр кес таный
2. **Согъаннынъ** о **агъасы**,
Онынъ пек чокъ **файдасы**.
Козьге тийдирмек ясакъ,
Билемиз, бу

Къайд этильген сёзлерде сёз денъиштириджи ялгъамаларны бельгиленъиз.

Синонимлер лугъаты

- 1) айтмакъ — сёйлемек
- 2) авеленмек — учмакъ
- 3) бай — зенгин
- 4) байлыкъ — зенгинлик
- 5) белли — намлы
- 6) дигер — башкъа
- 7) дым — серс
- 8) къайд этмек — бельгилемек
- 9) къатлам — къат
- 10) къальп — юрек — гонъюль
- 11) къыйметли — дегерли
- 12) махсус — аселет
- 13) намус — видждан
- 14) намуслы — виджданлы
- 15) пайтахт — меркез
- 16) сабырлы — чыдамлы
- 17) сайламакъ — сечмек
- 18) серин — салкъын
- 19) сес — давуш
- 20) серлева — ад
- 21) серлевалы — адлы
- 22) сукъланмакъ — эмренмек
- 23) таби олмакъ — бойсунмакъ
- 24) тёгерек — томалакъ
- 25) урьмет — сайгъы
- 26) урьметли — сайгъылы
- 27) джошмакъ — ильхамланмакъ
- 28) эслемек — козьге чалынмакъ
- 29) эсмек — уфюрмек
- 30) яхшы — эйи
- 31) яхшылыкъ — эйилик
- 32) яман — ярамай

Антонимлер лугъаты

- 1) алим — джаиль
- 2) ачыкъ — япыкъ
- 3) батыр — къоркъакъ
- 4) булутлы — булутсыз
- 5) гъагъалы — гъагъасыз
- 6) ёлакълы — ёлакълсыз
- 7) зарар — файда
- 8) зарарлы — зарарсыз
- 9) зенгин — фукъаре
- 10) ишкир — тенбель
- 11) кельмек — кетмек
- 12) кирмек — чыкъмакъ
- 13) кяр — зарар
- 14) къаймакълы — къаймакъсыз
- 15) къою — шинген
- 16) къолайлы — къолайсыз
- 17) къуйрукълы — къуйрукълсыз
- 18) къуванч — гъам
- 19) къуветли — къуветсиз
- 20) маналы — манасыз
- 21) медениетли — медениетсиз
- 22) мейвалы — мейвасыз
- 23) мувафакълитли — мувафакълитсиз
- 24) незакетли — незакетсиз
- 25) ог — арт
- 26) усть — ич
- 27) файда — зиян
- 28) хаста — сагълам
- 29) шекерли — шекерсиз
- 30) юрекли — юрексиз
- 31) ягълы — ягълсыз
- 32) ятмакъ — турмакъ

Омонимлер лугъаты

Батыр

1. Къараман, джесюр адам.
2. *Батырмакъ* фиилининъ шекли.

Емек

1. Аш.
2. *Ашамакъ* фиилининъ шекли.

Кучь

1. Къувет.
2. Агъыр, мушкюль.

Къыр

1. Байыр.
2. *Къырмакъ* фиилининъ шекли.

От

1. Когет.
2. Атеш, алев.

Сой

1. Догъмуш, тувгъан.
2. *Соймакъ* фиилининъ шекли.

Сырт

1. Аркъа.
2. Шималь.

Тай

1. Атнынъ баласы.
2. *Таймакъ* фиилининъ шекли.

Ян

1. Тараф.
2. *Янмакъ* фиилининъ шекли.

Къырымтатар тили. Ана тилим — меним тилим.....	3
Окъув. Шанлы ёлгъа. <i>Черкез Али</i>	5
Къырымтатар тили. 3-юнджи сыныфта кечильген- лерни текрарлав. Нутукъ. Нутукъ чешитлери.....	6
Окъув. Кузь. <i>Риза Халид</i>	9
Къырымтатар тили. Къонушма медениети.....	10
Окъув. Шемсие. <i>Наджие Аметова</i>	13
Къырымтатар тили. Созукъ ве тутукъ сеслер.....	17
Окъув. Кузь ягъмуры. Япракълар уча. <i>Эльмаз Бахшыш</i>	19
Къырымтатар тили. Созукъ ве тутукъ сеслер (<i>девамы</i>).....	21
Окъув. Кузь.....	23
Къырымтатар тили. Метин. Метин чешитлери ...	24
Окъув. Емишли тереклер. <i>Черкез Али</i>	28
Къырымтатар тили. Джумле. Макъсадына коре джумле чешитлери.....	31

Окъув. Айненни. Багъчада къурдым салынджакъ	33
Къырымтатар тили. Сёз бирикмеси. Баш ве таби сёз	35
Окъув. Аталар сёзлери ве тапмаджалар.....	37
Къырымтатар тили. Ресим узеринде иш. «Дервиза байрамы» ресими.....	40
Окъув. Масал. Акъыллы кирпинен айнеджи тильки.....	41
Къырымтатар тили. Бир теркипли ве эки теркипли джумлелер.....	45
Окъув. Тильки ве къоян. <i>Асан Чергеев</i>	48
Къырымтатар тили. Джумленинъ сойдаш азалары..	51
Окъув. Эфсане. Аювдагъ	55
Къырымтатар тили. Джумледе багълайыджыларнен багълангъан сойдаш азалары арасында виргюль	57
Окъув. Ривает. Отьмекке урьмет	60
Къырымтатар тили. Адий ве муреккеп джумлелер..	63
Окъув. Къызгъанч къаргъа. <i>Эльмаз Бахшыш</i>	66
Къырымтатар тили. Адий ве муреккеп джумлелер (<i>девамы</i>)	69
Окъув. Ахмакъ къашкъыр (<i>масал</i>)	71
Къырымтатар тили. Ресим узеринде иш. К. Эминовнынъ «Аювдагъ. Тазелик» ресими	75

Окъув. Ноябрь. Юнус Темиркъая.....	78
Къырымтатар тили. Сёз. Сёзнинъ лексик манасы..	79
Окъув. Къыш — уста. Абибулла Одабаш	82
Къырымтатар тили. Синонимлер, антонимлер ве омонимлер	83
Окъув. Дагъда байрам. Наджие Аметова.....	86
Къырымтатар тили. Сёз теркиби. Сёзнинъ тамыры. Тамырдаш сёзлер.....	92
Окъув. Къыш булуты. Зейтулла Албатлы	94
Къырымтатар тили. Ялгъама (аффикс)	96
Окъув. Али ве аюв. Билял Мамбет	98
Къырымтатар тили. Сёз япыджы ялгъамалар (аффикслер)	101
Къырымтатар тили. Сёз денъиштириджи ялгъамалар	98
Синонимлер лугъаты	106
Антонимлер лугъаты.....	107
Омонимлер лугъаты	108

Навчальне видання

Саттарова Міляра Сейтвеліївна, Саттарова Саніе Сетвеліївна

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА МОВА ТА ЧИТАННЯ
підручник для 4 класу з навчанням кримськотатарською
мовою закладів загальної середньої освіти
(у 2-х частинах)

Частина 1

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Відповідальний за випуск *І. Б. Чегертма*
Редактор *А. Ш. Сейт-Джеліль*
Дизайн та верстка *Н. Е. Бекірової*
Художник *З. Ш. Хайредінова*

У підручнику використано матеріали з вільних інтернет-джерел

Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 9,07. Обл.-вид. арк. 7,5.
Наклад 300 прим. Зам. № 1591.

Видавець і виготовлювач видавничий дім «Букрек»
вул. Радищева, 10 м. Чернівці. 58000

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ЧЦ № 1 від 10.07.2000 р.

